

“कुपोषण मुक्त समाज : बालबालिका राष्ट्रिय गौरवको आधार”
“बालबालिकामा हुने कुपोषणको अन्त्य गरौँ :
पोषणमैत्री स्थानीय शासनको प्रवर्द्धन गरौँ ।”

नेपालमा बाल पोषणको अवस्था २०७५

जागृति बाल तथा युवा सरोकार नेपाल

नेपालमा बाल पोषणको अवस्था

- प्रकाशन मिति** : २०७५ चैत्र
- सङ्ख्या** : ३००० प्रति
- सर्वाधिकार** : जागृति बाल तथा युवा सरोकार नेपालमा सुरक्षित रहने छ ।
- डिजाईन** : ईकिगाई टेक्नोलोजी प्रा. लि. (५८४१३०२७०५)

नेपालमा बाल पोषणको अवस्था

१. पोषण: जीवनको आधार र विकासको मेरुदण्ड

शरीरको आवश्यकता अनुसारको पोषक तत्त्वहरू भएको पर्याप्त खाना खानु नै पोषण हो । यो मानव जीवनको आधारभूत आवश्यकता हो । शरीरलाई आवश्यक पर्ने कुनै एक वा धेरै पोषक तत्त्वहरूको मात्रा कम वा बढी भएर शरीरमा सिर्जना हुने असामान्य अवस्थालाई कुपोषण भनिन्छ । कुपोषणले न्यूनपोषणको अवस्थाको साथै अधिक पोषण तथा मोटोपनाको अवस्थालाई पनि बुझाउँदछ । न्यूनपोषण भन्नाले पुङ्कोपन, कम तौल, ख्याउटेपन तथा सूक्ष्म पोषकतत्त्वको कमीले हुने अवस्थाहरूलाई बुझाउँछ ।

गर्भावस्थामा भ्रूणको विकासदेखि जीवनका विभिन्न चरणहरू (शिशु, बाल्यावस्था, किशोरावस्था, वयस्क, प्रजनन उमेरदेखि बृद्ध अवस्थासम्म) मा उचित पोषणको आवश्यकता पर्दछ । पोषणको अवस्था अन्तरपुस्ता चक्रमा आधारित रहन्छ भने विशेष गरी गर्भवती महिला, स्तनपान गराईरहेकी आमा, शिशु, बालबालिका, किशोरकिशोरी र ज्येष्ठ नागरिकका लागि पोषण र हेरचाहको विशेष आवश्यकता पर्दछ । गर्भ रहेदेखि भ्रूणको विकास तथा जन्मपश्चातको शिशुको समग्र शारीरिक, मानसिक विकासमा उचित पोषण (Optimal Nutrition) नै पहिलो आधार हो । आमा, शिशु र बालबालिकाको सुस्वास्थ्य, बौद्धिक विकास तथा रोग प्रतिरोधात्मक प्रणालीको विकासको लागि पोषण अपरिहार्य छ । असल पोषणको लागि पर्याप्त मात्रामा सन्तुलित खानाका साथै नियमित व्यायाम र सरसफाई आवश्यक हुन्छ ।

मानिसमा शारीरिक उचाई अनुसार तौल नभएको अवस्था ख्याउटेपन हो र यसलाई शीघ्र कुपोषण भनिन्छ । उमेर अनुसार हुनुपर्ने तौल नभएको अवस्थालाई कम तौल भनेर भनिन्छ । एक वा एक भन्दा बढी भिटामिन (Vitamin A, D, E, K, B Complex, C), खनिज पदार्थ (आइरन, आयोडिन, जिङ्क, क्याल्सियम आदि जस्ता मिनरलहरू) को सेवनमा कमी वा शरीरमा यसको उपयोग नभएको अवस्थाले सूक्ष्म पोषक तत्त्वको कमी निम्त्याउँछ । यसबाट लाग्ने रोगलाई सूक्ष्म पोषक तत्त्वको अभाव (Deficiencies) भनिन्छ ।

विश्वव्यापी रूपमा करिब ५३ प्रतिशत बालबालिकाको मृत्युको अप्रत्यक्ष कारण कुपोषण रहेको अध्ययनले देखाएको छ । (The Lancet Series, 2013) अपर्याप्त मात्रामा प्रोटीन, कार्बोहाईड्रेट र सूक्ष्म पोषक तत्त्वको कमी एवम् पटकपटकको स्वास्थ्य सङ्क्रमणका कारणबाट मानिसको शरीरमा देखापर्ने असामान्य अवस्था वा परिणामबाट सिर्जित न्यूनपोषण तथा खानपिनमा असन्तुलन तथा निष्क्रिय जीवनशैलीका कारणले सिर्जित मोटोपना दुवै अवस्थालाई नेपालको सन्दर्भमा कुपोषणको रूपमा लिईएको छ । कुपोषणको कारणले व्यक्ति विभिन्न रोगको शिकार बन्न पुग्छ । विभिन्न रोगको कारणले व्यक्तिको पोषण स्थिति खस्कन सक्ने अवस्था रहन्छ ।

पोषणको महत्त्व मानव जीवनमा गर्भावस्थादेखि आजीवन रहिरहन्छ । पोषण र मानिसको मस्तिष्कको वृद्धि एवं विकास बीच प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहेको हुन्छ । मानव पुँजीको विकास गरी नेपालको १५औं योजनाको दीर्घकालीन सोच “समृद्ध नेपाल-सुखी नेपाली” तथा पोषण सम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता हासिल गर्न पोषणको विशेष महत्त्व रहन्छ । पूर्ण पोषणयुक्त खाना खाएका बालबालिकाको दिमागको तिक्ष्णता कुपोषित बालबालिकाको भन्दा राम्रो हुन्छ । अतः बालबालिकाको बौद्धिक, शारीरिक तथा मानसिक वृद्धि-विकासको लागि उपयुक्त पोषणको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । कडा शीघ्र कुपोषण भएको बच्चाको सामान्य अवस्थाको बच्चाको तुलनामा ५-२० गुणाले बढी मृत्यु हुने संभावना हुन्छ । बालबालिकाको खानामा पर्याप्त मात्रामा भिटामिन “ए” को उपलब्धताले २३-३४% सम्म बाल मृत्युदर घटाउन मद्दत गर्छ । त्यसै गरी ६ महिनासम्म आमाको दुधमात्र खाने

तथा ६ महिना पछि उपयुक्त मात्रा, पटक र विविधीकरणयुक्त आहार पाएमा २०% सम्म बाल मृत्युदर घटाउन सकिन्छ । (बहुक्षेत्रीय पोषण कार्यक्रम स्रोत सामग्री, २०७८) ।

विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनको प्रतिवेदन अनुसार खानामा आइरनको कमीले हुने रक्तअल्पताले बौद्धिक क्षमता (IQ) लाई ५ अङ्कसम्म घटाउँछ भने त्यस्तो क्षमता न्यून आयोडिनको कमीले १० अङ्क र कडाखालको पुङ्कोपनले ५ देखि १० अङ्कसम्म घटाउँछ । त्यस्तै जन्मैदेँ कम तौल (२.५ के.जी. भन्दा कम) भएमा बौद्धिक क्षमता ५ अङ्कसम्म घट्ने हुन्छ । त्यस्तै एक प्रतिशत उचाइ कम हुँदा १४ प्रतिशतसम्म उनीहरूको उत्पादकत्वमा हास आउने तथ्य विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएका छन् । (बहुक्षेत्रीय पोषण कार्यक्रम स्रोत सामग्री, २०७८) । यसको अलावा कुपोषणले सिक्ने क्षमता, रोग विरुद्ध लड्ने क्षमता र काम गर्ने क्षमता तथा उत्पादकत्व घटाई आर्थिक विकासमा प्रतिकुल असर पार्दछ । कुपोषणले व्यक्तिलाई मात्र नभई समग्र मुलककै आर्थिक विकासमा असर पार्दछ । समग्रमा बाल्य अवस्थामा प्रयाप्त पोषण नपुगेमा यसले बच्चाको मानसिक तथा शारीरिक विकासमा नकारात्मक असर पार्नुका साथै आयआर्जन गर्ने क्षमतामा पनि हास हुन्छ । (स्रोत: बृहत पोषण विशेष कार्यक्रम सम्बन्धी स्वास्थ्य कार्यकर्ताहरूको लागि आधारभूत क्षमता अभिवृद्धि पुस्तिका, २०७६) ।

विश्व बैंकका अनुसार पोषणमा सुधार ल्याएमा यसले सामान्यत २-३ प्रतिशत र बढीमा ११ प्रतिशतसम्म कुल गृहस्थ उत्पादनमा योगदान गर्छ । Global Nutrition Report, 2016 का अनुसार पोषणमा गरिएको लगानीले १६ गुणासम्म प्रतिफल प्राप्त हुन्छ । त्यतिमात्रै होइन राम्रो पोषण प्राप्त गरेको व्यक्तिको आर्जनमा ४६ प्रतिशतसम्मले वृद्धि हुने अनुसन्धानले देखाएको छ । तसर्थ बालबालिकाको पोषणमा लगानी गर्नु नै उनीहरूको शैक्षिक तथा स्वास्थ्य गतिविधिमा सुधार ल्याउनु र आर्थिक विकासमा योगदान गर्नु हो भने समष्टिमा राष्ट्रिय आम्दानीमा योगदान पुऱ्याउनु हो (बहुक्षेत्रीय पोषण कार्यक्रम स्रोत सामग्री, २०७८) । यसै पृष्ठभूमिमा दिगो विकासका १७ वटा लक्ष्यहरूमध्ये १२ वटा लक्ष्यहरूमा पोषणसँग सम्बन्धित सूचकहरू समावेश गरिएका छन् भने लक्ष्य नं. १, २, ३ र ६ पोषणसँग बढी सम्बन्धित छन् ।

यस पुस्तकमा नेपालमा पोषण र बालबालिका सम्बन्धी नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था, कुपोषणलाई न्यूनीकरण गर्न गरिएका पहल, पोषणको अवस्था, नेपाल सरकारको नेतृत्वमा सञ्चालित पोषण कार्यक्रम, पोषणको क्षेत्रमा रहेका चुनौती तथा पोषणको अवस्थामा सुधार गर्नमा विभिन्न निकायहरूको भूमिका लगायतका विषयहरू समेटिएका छन् ।

२. बालबालिकाको पोषणको सुनिश्चितताका लागि विद्यमान कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्थाहरू

प्रत्येक नागरिकको जीवनसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने “पोषण” विषयलाई नेपाल सरकारले सविधान तथा राष्ट्रिय नीति तथा रणनीतिहरूमा उच्च प्राथमिकतामा राखेको छ । नेपालको सविधानले प्रत्याभूत गरेको स्वच्छ वातावरणको हक (धारा ३०), स्वास्थ्य सम्बन्धी हक (धारा ३५), शिक्षासम्बन्धी हक (धारा ३१), खाद्य सम्बन्धी हक (धारा ३६), बालबालिकाको हक (धारा ३५), प्रत्यक्ष रूपमा पोषणसँग सम्बन्धित मौलिक हकको रूपमा रहेका छन् । सविधानले स्वास्थ्य, शिक्षा, खानेपानी तथा सरसफाई, लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण, खाद्यसम्पन्नता जस्ता विषयहरूलाई राज्यको प्राथमिकतामा राखी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने प्रावधान राखी स्वस्थ र कुपोषण विहीन नागरिकको परिकल्पना गरेको छ । पोषणको अवस्था सुधार गर्न विभिन्न राष्ट्रिय कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, अभिसन्धि, घोषणाहरू जुन मार्गदर्शक दस्तावेजहरूका रूपमा रहेका छन्, तिनको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ । संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासभाले सन् १९७४ डिसेम्बर १६ मा भोकमरी र कुपोषणसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र (Universal Declaration of Eradication of Hunger and Malnutrition) जारी गरेको थियो । उक्त घोषणामा नेपाल समेत पक्ष राष्ट्र भएको हुनाले यस घोषणा अनुसार नेपालले भोकमरी र कुपोषण हटाउने प्रतिबद्धता पूरा गर्ने प्रयास गर्दै आएको छ ।

बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९ ले बाल अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्धन गर्न गैरविभेदीकरण (धारा २), सर्वोत्तम हित (धारा ३), सर्वाङ्गिक विकास (धारा ६) र सहभागिता (धारा १२) को सिद्धान्तलाई प्रतिपादन गरेको छ । बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९ को धारा २४ (ग) मा कुनै रोग तथा कुपोषणलाई सम्बोधन गर्न वातावरणीय प्रदूषणको खतरा तथा जोखिमलाई मध्यनजर गर्दै पर्याप्त पोषिलो खाद्यान्न तथा सुरक्षित पिउने पानीको प्रबन्ध हुनु पर्ने, धारा २४ (ङ) मा समाजको सबै खण्ड विशेष गरी अभिभावक र बालबालिका बाल स्वास्थ्य तथा पोषण सम्बन्धमा जानकारी हुनुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । त्यसै गरी धारा २७ मा पनि बालबालिकाको पोषण सुनिश्चित हुनुपर्ने भनी उल्लेख गरिएको छ ।

पोषणसँग सम्बन्धित प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा रहेका कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्थाहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्लूतासम्बन्धी ऐन, २०७५ ले पोषणको राम्रो व्यवस्था हुनुपर्ने विषयमा प्राथमिकता दिएको छ र यो कानून पूर्णरूपमा पोषण र मानिसको खाद्य अधिकारसँग सम्बन्धित रहेको छ ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा गाउँ/नगरपालिकाको काम, कर्तव्य र अधिकारमा “आधारभूत स्वास्थ्य र सरसफाई” खण्डको व्यवस्था गरिएको छ । यस ऐनमा आधारभूत स्वास्थ्य, सरसफाई तथा पोषणसम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड, योजनाको तर्जुमा, कार्यान्वयन तथा नियमनका साथै, आधारभूत स्वास्थ्य, प्रजनन स्वास्थ्य र पोषण सेवाको सञ्चालन र त्यसको प्रवर्धन, स्वच्छ खानेपानी तथा खाद्य पदार्थको गुणस्तर नियमन, सरसफाई सचेतना र त्यसको अभिवृद्धि र स्वास्थ्यजन्य फोहोरमैलाको व्यवस्थापन, महिला तथा बालबालिकाको कुपोषण न्यूनीकरण, रोकथाम, नियन्त्रण र व्यवस्थापन जस्ता विषयवस्तुहरू समावेश गरिएका छन् ।

बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा १३ मा पोषण तथा स्वास्थ्यको अधिकार सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ । उक्त दफामा बालबालिकालाई उचित पोषण, सफा खानेपानी तथा दुई वर्षसम्मका बालबालिकालाई स्तनपानको समेत अधिकार हुने, गर्भवती महिला र बालबालिकालाई रोगबाट बच्न आवश्यक खोपहरू लिन पाउने र राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूपको शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्य सेवा उपभोग गर्न पाउने, उमेर र परिपक्वता अनुरार शरीर, प्रजनन तथा प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी जानकारी पाउने अधिकार हुने र प्रत्येक बालबालिकालाई आधारभूत स्वास्थ्य उपचार निःशुल्क रूपमा प्राप्त गर्ने अधिकार हुने जस्ता प्रावधानहरू उल्लेख गरिएका छन् ।

आमा र शिशुमा दीर्घ कुपोषण न्यूनीकरण गर्न तथा पोषणको स्थितिमा सुधार ल्याउन बहुक्षेत्रीय पोषण योजना (२०६९-२०७४) ल्याइएकोमा यसैको निरन्तरता स्वरूप आगामी दश वर्षभित्रमा महिला, बालबालिका तथा किशोरीमा हुने कुपोषण हटाई मानवपुँजीको विकास गर्ने दीर्घकालीन सोच सहित बहुक्षेत्रीय पोषण योजनाको दोस्रो चरण (२०७५/७६-२०७९/८०) हाल कार्यान्वयनमा रहेको छ । यस योजनाको लक्ष्य पोषण विशेष, पोषण संवेदनशील र समर्थ बनाउने वातावरण सम्बन्धी कार्यक्रमहरूको विस्तार गरी महिला, किशोरी तथा बालबालिकाको पोषणको अवस्थामा सुधार ल्याउनु रहेको छ । यसले स्वास्थ्य, कृषि तथा पशुपन्छी, खानेपानी तथा सरसफाई, शिक्षा, महिला तथा बालबालिका र शासकीय प्रबन्ध जस्ता ६ वटा क्षेत्रहरू माफत पोषण अवस्था सुधार गर्न प्रत्यक्ष भूमिका पहिचान गरेको छ । बहुक्षेत्रीय पोषण योजनाले राज्यको समग्र पोषण अवस्थामा सुधारको लागि सम्बद्ध विभिन्न क्षेत्रहरूको समन्वयात्मक पहल र प्रयासमा जोड दिएको छ ।

राष्ट्रिय पोषण रणनीति, २०७७ को लक्ष्य “पोषण विशेष” र “पोषण संवेदनशील” सेवाहरूमा पहुँच बढाई नवजात शिशु, बालबालिका, महिला तथा किशोरीहरूमा हुने सबै खाले कुपोषणलाई उल्लेख्य रूपमा घटाएर पोषण अवस्थामा सुधार ल्याउने रहेको छ । साथै बहुक्षेत्रीय पोषण योजना दोस्रोले निर्दिष्ट गरे बमोजिम कुपोषणका समस्यालाई समाधान गर्ने उद्देश्य समेत यस रणनीतिले लिएको छ ।

राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७६ ले बाल पोषणमा उच्च प्राथमिकता दिएको बहुक्षेत्रीय पोषण आयोजनासँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरूलाई प्राथमिकताका साथ लागू गर्ने, महिला तथा बालबालिका लगायत विभिन्न उमेर समूहको सूक्ष्म पोषण अवस्था सुधारका लागि खाद्य विविधीकरण र सन्तुलित आहार उपभोगमा जोड दिँदै सबै तहमा

अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन उपायहरू अवलम्बन गर्ने, विद्यालय स्वास्थ्य कार्यक्रम र पोषण शिक्षालाई सुदृढीकरण गर्दै कार्यक्रम विकास तथा सञ्चालन गर्ने र विभिन्न पोषिलो तथा स्वस्थवर्धक खाद्यपदार्थहरूको उपभोगलाई प्रोत्साहन गर्दै घरायसी उत्पादनलाई प्रवर्धन गर्ने रणनीति अवलम्बन गर्दै पोषण अवस्था सुधार गर्ने लक्ष्य लिएको छ ।

२० वर्षे कृषि विकास रणनीति (सन् २०१५-२०३५) ले नेपाल सरकारले कृषि क्षेत्रको समग्र विकासको लागि ल्याएको खाद्य संप्रभुता उन्मुख आत्मनिर्भर, दिगो, प्रतिस्पर्धी तथा समावेशी कृषि क्षेत्रको परिकल्पना सहित आर्थिक वृद्धिलाई गति दिने, जीवनस्तरलाई माथि उकास्ने र खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा योगदान दिने उद्देश्य लिएको छ । खाद्यजनित गरिबी, पुङ्कोपन, कमतौल, ख्याउटेपन, प्रजनन उमेरका महिलामा हुने रक्तअल्पतालाई न्यूनीकरण गर्ने प्रमुख लक्ष्यहरू रणनीतिले तय गरेको छ ।

दीर्घकालीन सोच सहितको पन्ध्रौं योजना (२०७६/७७-२०८०/८१) ले मानवपुँजी निर्माणलाई समृद्धिको सूचक र रूपान्तरणका प्रमुख सम्बाहकको रूपमा पहिचान गरेको छ । योजनाको परिच्छेद ६ मा आर्थिक क्षेत्र अन्तर्गत खाद्य सुरक्षा र पोषण तथा परिच्छेद ७ मा सामाजिक क्षेत्र अन्तर्गत स्वास्थ्य तथा पोषण, खानेपानी र सरसफाई सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । साथै योजनामा बहुक्षेत्रीय पोषण योजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने विषयलाई स्वास्थ्य तथा पोषण क्षेत्रको रणनीतिको रूपमा समावेश गर्दै एकीकृत खोप तथा पोषण कार्यक्रमलाई उच्च प्राथमिकता दिएको छ ।

प्रारम्भिक बालविकास राष्ट्रिय रणनीति, २०७७-२०८८ गर्भावस्थादेखि ८ वर्षसम्मका सम्पूर्ण बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकास गर्ने लक्ष्यका साथ कार्यान्वयनको क्रममा छ । रणनीतिले वि.सं. २०८८ सम्ममा गर्भावस्थादेखि ८ वर्षसम्मका सबै बालबालिकाको शारीरिक, सामाजिक, बौद्धिक, संवेगात्मक र भाषिक लगायत सर्वाङ्गीण विकासको चौतर्फी अवसर सुनिश्चित गर्ने लक्ष्य लिएको छ ।

बालबालिका, महिला तथा किशोरीहरूमा हुने कुपोषणको अवस्थामा द्रुतगतिमा सुधार ल्याउने उद्देश्यले विश्वव्यापी रूपमा संयुक्त राष्ट्रसंघको पहल र नेतृत्वमा सञ्चालनमा रहेको पोषण सम्बन्धी सेवाहरूको विस्तार (Scaling Up Nutrition-SUN Movement) अभियानमा सन् २०२३ जनवरी सम्ममा नेपाल लगायत ६५ देशहरू र भारतका ४ प्रान्तीय राज्यहरू (भारखण्ड, महाराष्ट्र, उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश) सदस्यको रूपमा आवद्ध भइसकेका छन् । पोषण विस्तार अभियानमा बालबालिकाको पोषणको सुनिश्चितताको विषय एउटा महत्त्वपूर्ण पक्षको रूपमा समावेश छ । यस विश्वव्यापी अभियानले गर्भवती महिला, सुनौलो हजार दिनका आमा, किशोरी तथा बालबालिकाको पोषण सुनिश्चित गरी तिनको चौतर्फी विकासको लागि मार्गचित्र समेत तयार गरेको छ ।

“वृद्धिको लागि पोषण” २०२१ सम्मेलन (Nutrition for Growth N4G Summit 2021) सन् २०२१ मा जापानको टोकियोमा “सबैका लागि खाना, स्वास्थ्य र समृद्धि” मुख्य नारा सहित आयोजना गरिएकोमा नेपाल सरकार समेतले प्रतिबद्धता जाहेर गरेको छ । बालबालिकाको पोषणलाई केन्द्रित गरी सुदृढ पोषण सुशासन र जवाफदेहिताका लागि सवल संयन्त्रको निर्माण; समान तथा प्रभावकारी पोषण सेवा विस्तारको लागि सुदृढ नीतिगत वातावरणको तयारी; पोषणमा लगानी वृद्धि; गुणस्तरीय पोषण सेवामा सर्वव्यापी पहुँचको लागि व्यक्तिगत, समुदाय र संयन्त्रको सवलीकरण; विस्तृत अनुसन्धान, अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा तथ्याङ्कको प्रभावकारी उपयोगको लागि राष्ट्रिय संयन्त्रको सवलीकरण र **दिगो विकास लक्ष्य, २०३०, विश्व स्वास्थ्य सम्मेलन, २०२५** र पोषणका राष्ट्रिय लक्ष्यहरूसँग तादात्म्यता राख्दै सबै प्रकारका कुपोषणको न्यूनीकरण गर्नु जस्ता उद्देश्यहरूका साथ नेपालले उक्त सम्मेलनमा प्रतिबद्धता जाहेर गरेको थियो ।

पोषणमैत्री स्थानीय तह कार्यान्वयन निर्देशिका, २०७८ सबै व्यक्तिको शारीरिक, बौद्धिक, संवेगात्मक तथा सामाजिक विकासको लागि आवश्यक पर्ने सबै प्रकारका पोषक तत्वहरूको उपलब्धताको सुनिश्चितता हुने गरी मानवपुँजीको विकास गर्न सञ्चालित शासकीय पद्धति निर्माण गर्ने अवधारणाबाट अभिप्रेरित छ । निर्देशिकाको सोच स्वस्थ, समृद्ध, बौद्धिक र सभ्य मानवपुँजीको निर्माण गर्ने रहेको छ भने वि.स. २०८७ भित्र सबै स्थानीय तहहरूलाई

पोषणमैत्री बनाउने लक्ष्य रहेको छ । निर्देशिकाको तीन प्रमुख उद्देश्यहरू महिला, बालबालिका र किशोरीहरूको पोषण अवस्थामा सुधार गर्नु, बहुक्षेत्रीय अभ्यासलाई संस्थागत गर्नु, स्थानीय तहको नीति, योजना, कार्यक्रम र सेवा प्रवाहमा सुधार गरी पोषणमैत्री स्थानीय शासन पद्धतिको अवलम्बन गर्नु रहेका छन् ।

बालमैत्री स्थानीय शासन कार्यान्वयन निर्देशिका, २०७८- गैरविभेदीकरण, बालबालिकाको सर्वोत्तम हित, सर्वाङ्गीण विकास र अर्थपूर्ण सहभागिताको सिद्धान्तमा आधारित भई बाल बचावट, बाल संरक्षण, बाल विकास र अर्थपूर्ण बाल सहभागिता जस्ता बाल अधिकारका सवाललाई स्थानीय तहको नीति, योजना, संरचना र कार्य प्रक्रियामा संस्थागत गर्ने शासकीय पद्धति स्थापना गर्ने अवधारणाबाट कार्यान्वयनमा आएको छ । सुदृढ, सक्षम र जवाफदेही स्थानीय शासन पद्धति माफत बाल अधिकारको सुनिश्चितता गर्नु निर्देशिकाको सोच रहेको छ । यसले वि.सं. २०८७ सम्म सबै स्थानीय तहलाई बालमैत्री बनाउने लक्ष्य लिएको छ । उक्त निर्देशिकाको सूचकहरू मध्ये १४ वटा सूचकहरू बालबालिकाको पोषण र स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित छन् ।

संयुक्त राष्ट्रसंघीय बाल अधिकार समितिमा नेपालले बुझाएको बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको तेस्रो, चौथो र पाँचौँ आवधिक प्रतिवेदन तथा इच्छाधीन आलेखहरूको प्रतिवेदन (२०१४) उपरको समितिको समापन टिप्पणी (२०१६)मा समेत पोषणको विषयलाई समावेश गरिएको छ । राज्यपक्षमा खाद्यान्नको अभाव, अधिक जनसंख्या, दैनिक रूपमा खाद्यान्नको कमी तथा पाँच वर्षमुनिका करिब ४० प्रतिशत बालबालिका कुपोषणको सिकार भएकोप्रति समितिले गम्भीर चिन्ता व्यक्त गरेको छ । जस अनुसार नेपालमा बालबालिकामा गम्भीर प्रकृतिको कुपोषण विद्यमान रहेको र बालमृत्युको ६० प्रतिशत कारण न्यून पोषण रहेको सन्दर्भमा उक्त समितिले नेपाल सरकारले यस क्षेत्रमा थप कार्य गर्नुपर्ने तथ्य औल्याएको छ । साथै बालबालिकामा गम्भीर कुपोषणको समस्या निराकरण गर्न बहुक्षेत्रीय पोषण योजना (सन् २०१३-२०१७) को प्रभावकारी कार्यान्वयनमा सबै सम्बन्धित मन्त्रालयको पूर्ण संलग्नता सुनिश्चित गरी कुपोषणको जोखिममा रहेका विशेषतः दुई वर्षसम्मका बालबालिकालाई जोड दिँदै विना भेदभाव खाना तथा पोषणसम्बन्धी कार्यक्रम सुरु गर्नुपर्ने भनी उल्लेख गरेको छ ।

त्यस्तै समितिले राज्यपक्षलाई आफ्नो बहुपक्षीय पोषण योजनामा बजेट विनियोजन बढाउन छिटोछरितो उपायहरू अपनाई आफ्नो योजनाअनुरूप विशेषतः दलित, अल्पसंख्यक तथा ग्रामीण क्षेत्रलगायतका जोखिमपूर्ण परिस्थितिमा रहेका बालबालिकालाई विशेष ध्यान दिन र समतामूलक तथा अविभेदकारी रूपमा खाद्यान्नको वितरणलाई सुनिश्चित गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिँदै धादिङ्ग, दोलखा, गोरखा, नुवाकोट, रसुवा, सिन्धुपाल्चोक लगायतका भूकम्पबाट अतिप्रभावित जिल्लाहरूलाई प्राथमिकतामा राख्न समेत समितिले सिफारिस गरेको छ । यी समापन टिप्पणी समेतको आधारमा नेपाल सरकारले बहुक्षेत्रीय पोषण योजना दोस्रो कार्यान्वयनमा ल्याईरहेको र धादिङ्ग, मकवानपुर, चितवन र गोरखामा चेपाङ्ग लक्षित पोषण कार्यक्रम समेत कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

नेपालमा बहुक्षेत्रीय पोषण योजनाको कार्यान्वयनसँगै पोषणको अवस्थामा भैइरहेको सुधारलाई निरन्तरता दिँदै पोषण सम्बन्धी राष्ट्रिय लक्ष्य, तथा दिगो विकास लक्ष्य, पोषण विस्तार अभियान (Scaling Up Nutrition 'SUN' Movement), वृद्धिका लागि पोषण (Nutrition for Growth 'N4G' Summit, 2021) र संयुक्त राष्ट्र खाद्य प्रणाली सम्मेलन (UN Food Systems Summit) लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरू प्राप्त गर्न राष्ट्रिय योजना आयोगको नेतृत्व तथा विषयगत मन्त्रालयहरू, विकास साभेदार तथा सरोकारवाला निकायहरूसँगको समन्वयमा बहुक्षेत्रीय पोषण योजना - तेस्रो (सन् २०२३-२०३०) को तर्जुमा भइरहेको छ । बहुक्षेत्रीय पोषण योजना (तेस्रो) ले समेत बालबालिका, गर्भवती महिला, सुनौला हजार दिन भित्रका आमाहरू तथा किशोरीहरूको पोषण अवस्थाको सुधारमा जोड दिनेछ ।

३. नेपालमा कुपोषणको कारण र पोषणको वर्तमान अवस्था

नेपालमा पोषण सम्बन्धी कार्यक्रम तथा सेवाहरू विगत लामो समयदेखि सञ्चालन हुँदै आएका छन् । जसबाट पोषण सम्बन्धी मुख्य सूचकहरूमा उल्लेखनिय प्रगति भएको छ । तथापी अझै पनि महिला, बालबालिका तथा किशोरकिशोरीहरूको न्यूनपोषण र अधिक पोषणको अवस्थामा धेरै सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।

व्यक्तिगत स्वास्थ्यको अलावा पोषिलो खानेकुरामा पहुँच, खानेपानी, स्वच्छता तथा सरसफाई, खाने, खुवाउने र स्याहार गर्ने व्यवहार तथा परिवारको संख्या एवम् जन्मान्तर आदि कारणहरूले गर्दा अथवा परिवारको पोषण स्थितिको निर्धारण गर्दछ । नेपालमा दीर्घ कुपोषण हुनुमा गर्भावस्था एवम् शिशु तथा बाल्यकालीन अवस्थामा पर्याप्त र पोषिले खानेकुराको उपलब्धता नहुनु, हेरचाह राम्रोसँग नहुनु, सूक्ष्म पोषकतत्त्वको कमी हुनु तथा बारम्बार सङ्क्रमण हुनु आदि रहेका छन् । नेपालमा कुपोषणका कारणहरूलाई तत्कालीन, अन्तर्निहित तथा आधारभूत गरी निम्न बँदाहरूमा उल्लेख भएभैं तीन प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । (श्रोत: राष्ट्रिय पोषण रणनीति, २०७७)।

तत्कालीन कारणहरू

- अपर्याप्त र असन्तुलित खानपान,
- आवश्यकता भन्दा बढी खाना खाने प्रवृत्ति,
- विभिन्न प्रकारका पोषणयुक्त खानेकुराको कम उपयोग,
- दैनिक खानामा अन्न, दाल, सागपात, फलफूल, माछा, मासु, चिल्लो पदार्थ सहितको उपयुक्त विविधताको अभाव,
- अतिप्रशोधित तथा अस्वस्थकर खानेकुराको बढ्दो प्रयोग,
- भन्डोपखाला, श्वासप्रश्वास जस्ता विभिन्न प्रकारका संक्रामक रोगहरूको समस्या;
- बालबालिकाका लागि उपयुक्त पूरक खानाको अपर्याप्तता;
- शिशुहरूलाई कम्तिमा २ वर्षसम्म पूर्ण स्तनपान नगराउने प्रवृत्ति;
- दैनिक खानामा पर्याप्त मात्रामा आइरन, आयोडिन, भिटामिन, जिङ्क जस्ता सूक्ष्म पोषक तत्त्व नहुनु र जुँकाको सङ्क्रमण जस्ता तत्कालीन कारणहरू कुपोषणको लागि जिम्मेवार छन् ।

अन्तर्निहित कारणहरू

- निष्क्रिय जीवनशैली,
- असन्तुलित खानपान सम्बन्धी बानी व्यवहार,
- गर्भवती तथा सुत्केरी अवस्थामा महिलाहरूले पाउनुपर्ने स्याहारको अभाव,
- गर्भवती तथा सुत्केरी महिला र बालबालिकाको स्याहारमा परिवारका सदस्यहरूको कम सहयोग,
- गर्भावस्था एवं शिशु तथा बाल्यकालीन अवस्थामा खानपान सम्बन्धी बानी व्यवहारमा पर्याप्त ध्यानको अभाव,
- शीघ्र कुपोषण, संक्रमण तथा सूक्ष्मपोषक तत्त्वको कमी हुँदा त्यसको तत्काल उपचारको अभाव,
- खानेपानी तथा सरसफाईको कमजोर अवस्था,
- स्वास्थ्य सेवाको न्यून पहुँच तथा उपयोग,
- कम उमेरमा विवाह गर्ने र बच्चा जन्माउने प्रचलन,
- महिलाहरूमाथिको बढ्दो कार्यबोभ,
- रजस्वला भएको अवस्थामा दुध, दही, घ्यू आदि खान नदिने प्रचलन,
- सुत्केरी महिलाहरूलाई अण्डा, माछा, हरियो सागपात, गेडागुडी, मेवा, सुन्तला आदि पोषणयुक्त खानेकुरा खान नदिने प्रवृत्ति,
- रजस्वला हुँदा अर्ध्याँरो घरमा बस्नुपर्ने प्रचलन, आदि ।

आधारभूत कारणहरू

- कमजोर पारिवारिक आर्थिक अवस्था;
- घरायसी तहमा खानेकुराको कम उपब्धता र खाध्य असुरक्षाको स्थिति;
- अनावृष्टि, भूकम्प, बाढी पहिरो जस्ता प्राकृतिक विपत्तिको समस्या;
- अशिक्षा; धार्मिक, सामाजिक तथा परम्परागत मान्यता तथा अन्धविश्वासबाट सिर्जित कुपोषणको स्थिति, आदि ।

नेपालमा हालको पोषणको अवस्था चित्रण गर्नको लागि सन् २००१ देखि सन् २०२२ सम्मका प्रत्येक पाँच वर्षमा गरिने नेपाल जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षणलाई आधार मानी निम्न अनुसार तथ्याङ्क केलाउने कोसिस गरिएको छ ।

- नेपालमा पाँच वर्षमुनिका बालबालिकामा हुने पुङ्कोपनको दर २५ प्रतिशत रहेको छ जुन २००१ मा ५७ प्रतिशत रहेको थियो ।
- पाँच वर्षमुनिका बालबालिकामा हुने ख्याउटेपनको दर ८ प्रतिशत रहेको छ जुन २००१ मा ११ प्रतिशत रहेको थियो ।
- पाँच वर्षमुनिका बालबालिकामा हुने कम तौलको दर सन् २००१ मा ४३ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०२२ मा १५ प्रतिशत रहेको छ ।
- नेपालमा पाँच वर्षमुनिका बालबालिकामा हुने रक्तअल्पता ४३ प्रतिशत रहेको छ भने प्रजनन उमेर समूहका महिलामा रक्त अल्पता सन् २०२२ मा ३४ प्रतिशत रहेको छ जुन सन् २०११ मा ३५ प्रतिशत रहेको थियो ।
- नेपालमा शिशुलाई ६ महिनासम्म पूर्ण स्तनपानको दर सन् २००२ मा ५६ प्रतिशत रहेको छ जुन सन् २००१ मा ६८ प्रतिशत रहेको थियो । यसरी एकातर्फ मोटोपनालाई न्यूनीकरण गर्न सफलता हासिल भएको छैन भने अर्को तर्फ स्तनपान गराउने आमाहरूको संख्या घट्दै जानु चिन्ताको विषय हो ।

नेपालमा बाल पोषणको अवस्था

क्र.सं.	अधिकार	२००१	२००६	२०११	२०१६	२०२२	२०३०
१.	पाँच वर्षमुनिका बाबलालिका हुने पुङ्कोपनको दर (प्रतिशत)	५७	४५	४१	३६	२५	१५
२.	पाँच वर्षमुनिका बालबालिकामा हुने ख्याउटेपनको दर (प्रतिशत)	११	१३	११	१०	८	४
३.	पाँच वर्षमुनिका बालबालिकामा हुने कम तौलको दर (प्रतिशत)	४३	३५	२५	२७	१५	१०
४.	बाल्यावस्थामा मोटोपन (प्रतिशत)	१	१	१	१	१	१
५.	शिशुलाई ६ महिनासम्म पूर्ण स्तनपानको दर (प्रतिशत)	६८	५३	७०	६६	५६

(स्रोत: नेपालमा जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण २००१, २००६, २०११, २०१६ र २०१६)

प्रदेशस्तरमा पाँच वर्षमुनिका बालबालिकाको पोषण अवस्था

सूचकहरू	नेपाल (%)	कोशी (%)	मधेश (%)	बागमती (%)	गण्डकी (%)	लुम्बिनी (%)	कर्णाली (%)	सुदूरपश्चिम (%)
पुङ्कोपन	२५	२०	२५	१८	२०	२५	३६	२८
ख्याउटेपन	८	४	१०	५	४	१६	४	५
कम तौल	१५	१३	२७	११	१८	२३	१८	१४
रक्तअल्पता	४३	३४	५१	४३	३१	४५	४०	४५

(स्रोत: नेपालमा जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण २०२२)

मोटोपन

सन् २०२२ मा बाल्यावस्थामा मोटोपन १ प्रतिशत रहेको छ भने सन् २००१ मा पनि १ प्रतिशतनै रहेको थियो । नेपालमा शिशुलाई ६ महिनासम्म पूर्ण स्तनपानको दर सन् २०२२ मा ५६ प्रतिशत रहेको छ जुन सन् २००१ मा ६८ प्रतिशत रहेको थियो । नेपालमा स्वास्थ्य सुविधाको बढोत्तरी र कुपोषणमा भएको न्यूनीकरणले बालमृत्युदरमा सुधार आएको नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०२२ ले देखाएको छ ।

बाल मृत्युदर

पाँच वर्ष मुनिको बाल मृत्यु (प्रति १००० जीवित जन्ममा) सन् २००१ मा ६१ रहेकोमा सन् २०२२ मा ३३ पुगेको छ । जन्मेको १ वर्षभित्र शिशुको मृत्यु (प्रति १००० जीवित जन्ममा) सन् २००१ मा ६४ रहेकोमा सन् २०२२ मा २८ रहेको छ । त्यस्तै जन्मेको २८ दिन भित्रको शिशुको मृत्यु (प्रति १००० जीवित जन्ममा) सन् २००१ मा ३५ रहेकोमा सन् २०२२ मा २१ रहेको छ ।

पाँच वर्षमुनिका बालबालिकामा हुने कुपोषण मापन गर्ने मुख्य सूचकहरू पुङ्कोपन, ख्याउटेपन र कम तौल हुन् । विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले कुपोषणका ती प्रमुख सूचकहरूमा जनस्वास्थ्यको परिप्रेक्ष्यबाट जोखिम मापनको लागि तोकिएको मापदण्ड अनुसार पाँच प्रकार - अति न्यून, न्यून, मध्यम, उच्च र अति धेरैमा वर्गीकरण गरिएको छ ।

Nutrition Landscape Information System - NLIS country profile indicators: interpretation guide, second edition, २०१९, WHO ले तोकेको मापदण्ड (Prevalence cut off values for public health significance) अनुसार नेपाल जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण २०२२ को तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा नेपालमा पाँच वर्षमुनिका बालबालिकामा हुने पुङ्कोपनको दर उच्च रहेको छ भने ख्याउटेपन र कम तौलको दर मध्यम रहेको छ । समग्रमा नेपालमा बालबालिकामा कुपोषण न्यूनीकरण हुँदै गईरहेको छ । तर पनि जनस्वास्थ्यको परिप्रेक्ष्यबाट पुङ्कोपन, ख्याउटेपन र कम तौलको जोखिम विद्यमान रहिरहेको छ ।

8. संस्थागत संरचना र पोषण सम्बन्धी कार्यक्रमको कार्यान्वयन

कुपोषणको समस्या हल गर्न विभिन्न क्षेत्रहरूको सक्रिय सहभागिता हुने र ती सबै कार्यहरूको प्रभावकारी समन्वयको आवश्यकता हुने सन्दर्भमा बहुक्षेत्रीय पोषण योजनाले सरकारका सबै तहमा बहुक्षेत्रीय संरचनाको परिकल्पना गरेको छ । यसै अनुरूप राज्यका तीनै तहमा व्यवस्थित संरचनाहरू तल उल्लेख भए बमोजिमका रहेका छन्:

- राष्ट्रिय योजना आयोगको उपाध्यक्षको अध्यक्षतामा स्वास्थ्य तथा पोषण क्षेत्र हेर्ने सदस्य सह-अध्यक्ष, अन्य सम्बन्धित सदस्यहरू-सदस्य, विभिन्न सम्बन्धित मन्त्रालयका सचिव-सदस्य, पोषण तथा खाद्य सुरक्षा सम्बन्धी विज्ञहरू ४ जना-सदस्य, आयोगको सदस्य-सचिव यस समितिको सदस्य-सचिव र आयोगको सामाजिक विकास महाशाखाका सह-सचिव सहसदस्य-सचिव रहने उच्चस्तरीय पोषण तथा खाद्य सुरक्षा निर्देशक समिति रहने व्यवस्था गरिएको छ ।
- राष्ट्रिय योजना आयोगमा स्वास्थ्य तथा पोषण क्षेत्र हेर्ने सदस्यको संयोजकत्वमा सम्बन्धित मन्त्रालयका सहसचिवहरू सदस्य रहेको राष्ट्रिय पोषण तथा खाद्य सुरक्षा समन्वय समिति रहने व्यवस्था गरिएको छ ।
- प्रदेशस्तरीय नीति तथा योजना आयोगका उपाध्यक्षको अध्यक्षतामा प्रदेशस्तरीय पोषण तथा खाद्य सुरक्षा निर्देशक समिति रहने व्यवस्था रहेको छ ।
- बहुक्षेत्रीय पोषण योजना कार्यान्वयन हुने प्रत्येक गाउँ/नगरपालिकामा अध्यक्ष/प्रमुखको अध्यक्षतामा पोषण तथा खाद्यसुरक्षा निर्देशक समिति गठन गरी पोषण तथा खाद्य सुरक्षा सम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमामा सहजीकरण गर्ने व्यवस्था रहेको छ । त्यस्तै गाउँपालिका तथा नगरपालिकामा पोषण तथा खाद्य सुरक्षा सम्बन्धी कार्यक्रमको तर्जुमा तथा कार्यान्वयनमा सहजीकरण गर्न कार्यपालिकाको सामाजिक क्षेत्र हेर्ने सदस्य वा कार्यपालिकाको महिला सदस्यलाई संयोजक तोकिने व्यवस्था गरिएको छ ।
- बहुक्षेत्रीय पोषण योजना कार्यान्वयन हुने प्रत्येक गाउँ/नगरपालिकाको हरेक वडामा उक्त वडाका अध्यक्षको अध्यक्षतामा वडास्तरीय पोषण तथा खाद्य सुरक्षा निर्देशक समिति गठन गरी पोषण तथा खाद्यसुरक्षा सम्बन्धी क्रियाकलापमा सहजीकरण गर्ने व्यवस्था योजनामा रहेको छ ।

बहुक्षेत्रीय पोषण योजनाको समन्वय, सहजीकरण, अनुगमन, समीक्षा तथा मूल्याङ्कनको जिम्मेवारी विद्यमान जिल्ला समन्वय समितिको हुने व्यवस्था छ ।

माथि उल्लेख गरिएका समितिहरूमा विभिन्न तहका सरकारका अर्थ, स्वास्थ्य, कृषि तथा पशुपंक्षी, खानेपानी, शिक्षा, महिला, संचार तथा सूचना प्रविधि, उद्योग, वाणिज्य क्षेत्रहरूका जिम्मेवार कर्मचारीको अलावा पोषण तथा खाद्य सुरक्षा सम्बन्धी विज्ञहरू, पोषण तथा खाद्य सुरक्षा क्षेत्रमा कार्यरत नागरिक समाज सञ्जालको प्रतिनिधि, उद्योग, वाणिज्य महासंघ, उद्योग परिसंघको प्रतिनिधिहरूको समेत उपस्थिति हुने व्यवस्थाले पोषणको बहुक्षेत्रीय अवधारणाको महत्त्वलाई थप उजागर गरेको छ ।

सरकारको पोषणसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनको सवाल छ ती सबै संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका तोकिएका जिम्मेवार निकायहरूबाट हुने व्यवस्था छ । कार्यान्वयनको समन्वय तथा अनुगमन भने तत तहका जिम्मेवार निकायहरू तथा माथि उल्लेख गरिएका निर्देशक समितिबाट समेत हुने व्यवस्था रहेको छ । पोषणसँग सम्बन्धित विभिन्न विषय क्षेत्र - स्वास्थ्य, कृषि तथा पशुपंक्षी, शिक्षा, खानेपानी तथा सरसफाई, महिला, बालबालिकासँग सम्बन्धित संघ तथा प्रदेशका मन्त्रालयहरूबाट स्थानीय तहमा सम्बन्धित क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न ती स्थानीय तहहरूलाई अनुदान प्रदान हुने व्यवस्था रहेको छ । संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयबाट स्थानीय तहहरूलाई बहुक्षेत्रीय पोषण योजनाले तोकेका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न अनुदान प्रदान हुँदै आएको छ । यसको अलावा स्थानीय तहहरूले आफूलाई प्राप्त समानीकरण अनुदानको केही हिस्सा समेत बहुक्षेत्रीय पोषण योजनाको कार्यान्वयनमा बिनियोजन गर्ने गरेका छन् ।

बहुक्षेत्रीय पोषण योजना कार्यान्वयन गर्नको लागि गाउँपालिका तथा नगरपालिका र वडा तहमा रहने पोषण तथा खाद्यसुरक्षा निर्देशक समितिले योजना तर्जुमा, क्रियाकलाप छनौट तथा कार्यान्वयनमा प्रभावकारी भूमिका खेल्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ । यसका अतिरिक्त स्थानीय तहमा योजना कार्यान्वयनमा समन्वय र सहकार्य गर्न एकजना पोषण स्वयंसेवकको व्यवस्था समेत गरिएको छ । उनीहरूले स्थानीय तहमा रहेका विभिन्न शाखासँग समन्वय गरी योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र प्रतिवेदनमा सहजीकरण गर्दछन् । स्थानीय तहमा पोषण तथा खाद्य सुरक्षा सम्बन्धी कार्यक्रम संयोजन गर्न तोकिएका कार्यपालिका सदस्यको नीतिगत रूपमा नेतृत्व हुने व्यवस्था आफैमा महत्त्वपूर्ण छ । यसले स्थानीय तहको पोषणप्रतिको प्रतिबद्धता जाहेर गर्दछ । गैर सरकारी संस्थाको कार्यक्रमको कार्यान्वयन सम्बन्धित स्थानीय तहको स्वीकृति तथा समन्वयमा हुने व्यवस्था छ । यसको समन्वय समेत माथि उल्लिखित स्थानीय तहको निर्देशक समितिबाट हुने व्यवस्था छ । राष्ट्रिय योजना आयोगमा रहेको उच्चस्तरीय पोषण तथा खाद्य सुरक्षा निर्देशक समिति र आयोगमा रहेको राष्ट्रिय पोषण तथा खाद्य सुरक्षा सचिवालयबाट बहुक्षेत्रीय पोषण योजनाको समग्र कार्यान्वयनका सम्बन्धमा आवश्यक स्रोतको व्यवस्थापन, समन्वय, सहजीकरण र अनुगमनको कार्य भैरहेको छ ।

५. नेपालमा हाल सञ्चालन भइरहेका पोषणसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरू

पोषण अवस्था सुधारलाई नेपाल सरकारले प्राथमिकतामा राखेको छ । गर्भवती महिला, सुनौला हजार दिनका आमा, बालबालिका तथा किशोरावस्थामा हुने कुपोषणलाई सम्बोधन गर्न नेपाल सरकारले विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिरहेको छ । नेपाल सरकारले पोषणलाई बहुपक्षीय अवधारणाका साथ सम्बोधन गर्दै आएको छ । साथै पोषण स्थितिमा सुधार ल्याउनको लागि विगतका दशकदेखि कार्यान्वयन गर्दै आएको बहुक्षेत्रीय पोषण योजना, यस योजनाले निर्दिष्ट गरेको पोषण विशेष, पोषण संवेदनशील र समर्थ बनाउने वातावरण अन्तर्गतका क्रियाकलापहरू कार्यान्वयन हुँदै आएका छन् । पोषण विशेष राष्ट्रिय स्तरका कार्यक्रमहरू निम्न रहेका छन्;

- मातृ, शिशु तथा बाल्यकालीन पोषण (Maternal, Infant and Young Child Nutrition)
- वृद्धि अनुगमन तथा प्रवर्धन (Growth Monitoring and Promotion)
- आईरन (लौहतत्त्व) को कमीले हुने रक्तअल्पताको रोकथाम तथा नियन्त्रण (Control and Prevention of Iron Deficiency Anaemia)
- भिटामिन 'ए' को कमीको रोकथाम तथा नियन्त्रण (Control and Preventions of Vitamin A Deficiency Disorders)
- आयोडिनको कमीले हुने असरको रोकथाम तथा नियन्त्रण (Control and Prevention of Iodine Deficiency Disorders)
- जुका नियन्त्रण कार्यक्रम (Control of Intestinal Helminths Infestations)
- खाद्य वस्तुमा आधारित खानाको निर्देशिका (Promotion of Food Based Dietary Guideline) को कार्यान्वयन र प्रवर्धन
- पिठोमा सूक्ष्म पोषक तत्त्व मिसाउने (Roller Mill Fortifications/Flour Fortification with Micro-nutrients) कार्यक्रम
- विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रम (किशोरीहरूलाई आईरन फोलिक एसिड वितरण) (School Health and Nutrition Program Adolescent IFA distribution')

यी माथिका कार्यक्रमहरू मूलतः सालवसाली कार्यक्रमको रूपमा सञ्चालनमा रहेका छन् ।

यसको साथै निम्न पोषण विशेषसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरू स्वास्थ्य क्षेत्र अन्तर्गत विस्तारको क्रममा रहेका छन्:

- एकीकृत शिशु तथा बाल्यकालीन पोषण र बाल भिटा समुदाय प्रवर्धन कार्यक्रम (आर्थिक वर्ष २०७८/७९ सम्ममा ७० जिल्लामा कार्यान्वयन भएको र आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा थप ७ जिल्ला गरी ७७ जिल्लामानै कार्यान्वयन हुने)

- शीघ्र कुपोषणको एकीकृत व्यवस्थापन (०७८/७५ सम्ममा ७० जिल्लामा कार्यान्वयन भएको र आर्थिक वर्ष २०७५/८० मा थप ७ जिल्ला गरी ७७ जिल्लामानै कार्यान्वयन हुने)
- बृहत् पोषण प्याकेज कार्यक्रम (०७८/७५ सम्ममा ७० जिल्लामा कार्यान्वयन भएको र आर्थिक वर्ष २०७५/८० मा थप ७ जिल्ला गरी ७७ जिल्लामानै कार्यान्वयन हुने)
- आमा तथा बाल स्वास्थ्य र पोषण कार्यक्रम (आर्थिक वर्ष २०७८/७९ सम्ममा ६ जिल्लामा कार्यान्वयन भएको र २०७५/८० मा पनि सोहि जिल्लाहरूमा कार्यक्रम कार्यान्वयन हुने)
- मातृ शिशु मैत्री अस्पताल (आर्थिक वर्ष २०७८/७९ सम्ममा १५ अस्पतालमा कार्यान्वयन भएको र आर्थिक वर्ष २०७५/८० मा थप ४३ अस्पताल गरी कूल ५८ अस्पतालहरूमा कार्यान्वयन हुने)

पोषणसँग सम्बन्धित अन्य महत्त्वपूर्ण कार्यक्रमहरू यस प्रकार रहेका छन् ।

कुपोषण अन्त्य गर्ने प्रयोजनको लागि नेपालको महत्त्वपूर्ण कार्यक्रमको रूपमा रहेको बहुक्षेत्रीय पोषण योजना दोस्रो (सन् २०१८-२०२३) हाल कार्यान्वयनको क्रममा रहेको छ । योजनाका अनुसार बालबालिका, प्रजनन उमेरका महिला तथा किशोरीहरूमा हुने सबै खालको कुपोषण कम गर्ने लक्ष्यका साथ योजनाले तोकेका क्षेत्र (स्वास्थ्य, कृषि तथा पशुपंक्षी, खानेपानी तथा सरसफाई, शिक्षा, महिला तथा बालबालिका र शासकीय प्रबन्ध) समेटि एकीकृत कार्यक्रम कार्यान्वयन हुँदै आएको छ । यो योजना ७७ वटै जिल्लाका ७५३ स्थानीय तहमा विस्तार भएको छ । जसमध्ये ३७ जिल्लाका ३८३ स्थानीय तहमा पूर्ण प्याकेज, ३५ जिल्लाका ३३७ स्थानीय तहमा आंशिक प्याकेज र ५ जिल्लाका ३३ स्थानीय पोषण विशेष कार्यक्रम मात्र कार्यान्वयन हुने गरी विस्तार भएको छ । पूर्ण प्याकेज सञ्चालन भएका स्थानीय तहमा बहुक्षेत्रीय अवधारणा अनुरूप सबै विषयक्षेत्र समेटि कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नुपर्ने र यस्ता स्थानीय तहमा पोषण स्वयंसेवकहरू समेत नियुक्त गर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ । आंशिक प्याकेज सञ्चालन भएका स्थानीय तहहरूमा पोषण पैरवी गर्ने तथा स्थानीय तहबाट थप स्रोत व्यवस्था गरी क्रमशः पूर्ण प्याकेजका कार्यक्रम समेत सञ्चालन गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । त्यसै गरी चेपाङ्ग विशेष कार्यक्रमहरू बागमती प्रदेश अन्तर्गत धादिङ्ग जिल्लाको बेनीघाट रोराङ्ग गाउँपालिका र गजुरी गाउँपालिका, मकवानपुर जिल्लाको कैलाश गाउँपालिका, राक्सिराङ्ग गाउँपालिका र मनहरी गाउँपालिका तथा चितवन जिल्लाको राप्ती नगरपालिका, कालिका नगरपालिका र इच्छा कामना गाउँपालिकामा सञ्चालनमा रहेको छ । त्यसै गरी गण्डकी प्रदेश अन्तर्गत गोरखा जिल्लाको गण्डकी गाउँपालिकामा चेपाङ्ग विशेष कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा रहेको छ । चेपाङ्ग विशेष कार्यक्रम अन्तर्गत बहुक्षेत्रीय पोषण योजनाको पूर्ण प्याकेजका कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

बहुक्षेत्रीय पोषण योजना अन्तर्गत स्वास्थ्य क्षेत्रबाट सूक्ष्मपोषक तत्वहरूको वितरण, मातृ तथा बाल्यकालीन आहार तथा स्याहार, मध्यम तथा कडा शीघ्र कुपोषणको उपचार-व्यवस्थापन, नवजात शिशु-बालरोगको एकीकृत व्यवस्थापन जस्ता क्रियाकलापहरू सञ्चालन हुँदै आएका छन् । साथै कृषि विकास क्षेत्रबाट खाद्यान्न (अन्न, जरा, कन्दमुल), पर्याप्त मात्रामा भिटामिन “ए” पाइने अन्य फलफुल र तरकारी/सागसब्जी, गेडागुडी, दलहन, तेलहनको उत्पादन तथा नियमित उपभोग जस्ता क्रियाकलापहरू सञ्चालन हुँदै आएका छन् । यसका अतिरिक्त पशुपंक्षीपालन क्षेत्रबाट पशुजन्य स्रोत (माछा, मासु, अण्डा) दुधजन्य पदार्थ (दुध, दही, पनीर, चीज) को उत्पादन तथा उपभोग सुनिश्चितताका लागि क्रियाकलापहरू सञ्चालन हुँदै आएका छन् ।

खानेपानी तथा सरसफाई क्षेत्र अन्तर्गत सुरक्षित खानेपानी, खुला दिशामुक्त तथा सरसफाइका व्यवहार परिवर्तन जस्ता क्रियाकलाप सञ्चालन हुँदै आएका छन् । शिक्षा क्षेत्र अन्तर्गत विद्यालयमा खानेपानी तथा सरसफाई, बालबालिकाको ज्ञान विकास, पोषण शिक्षा, व्यवहार परिवर्तन, आइरन चक्की तथा जुकाको औषधि वितरण, किशोरावस्थामा गर्भधारणमा कमी ल्याउन, किशोरकिशोरीको पोषणको स्थितिमा सुधार गर्न र बालिकाको विद्यालय अवधी बढाउने जस्ता क्रियाकलापहरू सञ्चालन हुँदै आएका छन् ।

महिला तथा बालबालिका क्षेत्रअन्तर्गत महिला तथा किशोरीहरूको सशक्तिकरण, सामाजिक तथा सांस्कृतिक परम्पराबाट उत्पन्न हुने महिला हिंसा (बालविवाह, छाउपडी, कार्यबोभ) न्यूनीकरण, आमा/महिला समूह, महिला सहकारी मार्फत जनचेतना तथा जीविकोपार्जन जस्ता क्रियाकलापहरू सञ्चालन हुँदै आएका छन् । शासकीय प्रबन्ध क्षेत्रअन्तर्गत समग्र पोषण नीति, सामाजिक सुरक्षा, बहुक्षेत्रीय संरचना गठन तथा सवलीकरण, योजना तर्जुमा मार्फत पोषण कार्यक्रमको मूलप्रवाहीकरण, बजेट व्यवस्थापन, एकीकृत योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन जस्ता पोषणमैत्री शासनका लागि आवश्यक क्रियाकलापहरू कार्यान्वयन गरिन्छन् ।

कडा शीघ्र कुपोषण भएका पाँच वर्षमुनिका बालबालिकाको उपचार तथा व्यवस्थापन गर्न नेपालमा पोषण पुनर्स्थापना गृहहरूको स्थापना र सञ्चालन हुँदै आएको छ । राष्ट्रिय पोषण रणनीति, २०७७ मा कडा शीघ्र कुपोषण (Severe Acute Malnutrition) र मध्यम शीघ्र कुपोषण (Moderate Acute Malnutrition) को व्यवस्थापनमा सुधार गर्ने उल्लेख गरिएको छ । जस अन्तर्गत स्वास्थ्य संस्थाहरूमा कडा शीघ्र कुपोषण भएका पाँच वर्षमुनिका बालबालिकाको उपचार तथा व्यवस्थापन गर्न बहिरङ्ग र अन्तरङ्ग उपचार केन्द्र स्थापना गर्ने कार्यक्रमको विस्तार गर्ने तथा पचास वा सोभन्दा बढी शैया भएका अस्पतालहरूमा पोषण पुनर्स्थापना गृह स्थापना गर्ने कार्यक्रमलाई विस्तार गर्ने रहेको छ । स्वास्थ्य सेवा विभागको वार्षिक स्वास्थ्य प्रतिवेदन (Annual Report, DoHS) २०७७/७८ अनुसार नेपालमा कुल २२ पोषण पुनःस्थापना गृह सञ्चालनमा रहेका छन् । आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा कुल १८१२ कुपोषित बालबालिका भर्ना भएका थिए, जस मध्ये बढी मधेश प्रदेशमा (३५८) र कम गण्डकी प्रदेशमा (१८६) रहेको छ । त्यसै गरी कोशी प्रदेश, बागमती प्रदेश, लुम्बिनी प्रदेश, कर्णाली प्रदेश र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा क्रमशः १८०, ३६५, १८७, २३६ र २५६ जना कुपोषित बालबालिका पोषण पुनर्स्थापना गृहमा भर्ना भएको देखिन्छ ।

पाँच वर्ष मुनिका बालबालिकालाई बाल संरक्षण अनुदान (Child Cash Grant) एक महत्त्वपूर्ण कार्यक्रमको रूपमा रहेको छ । नेपाल सरकारले सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम अन्तर्गत पाँच वर्ष मुनिका बालबालिकालाई बाल अनुदान (Child Cash Grant) उपलब्ध गराउँदै आएको छ । यस अनुदानलाई गृह मन्त्रालयले स्थानीय तहका वडा कार्यलय मार्फत वितरण गर्दै आएको छ । आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा १४ जिल्लाबाट सुरु भएको यो अनुदान हाल २५ जिल्लामा प्रति बालबालिका प्रति महिना रु. ५३२/- को दरले उपलब्ध हुँदै आएको छ । त्यसै गरी नेपाल सरकारले ७७ जिल्लामा रहेका पाँच वर्ष मुनिका सबै दलित बालबालिकालाई बाल अनुदान उपलब्ध गराउँदै आएको छ । (स्रोत: बहुक्षेत्रीय पोषण योजना-दोस्रोको मध्यकालीन समीक्षा प्रतिवेदन)

- राष्ट्रिय योजना आयोगले प्रादेशिक तथा स्थानीय सरकारलाई बहुक्षेत्रीय पोषण योजनाका क्रियाकलाप गर्नको लागि विशेष अनुदान सम्बन्धी कार्यविधि, २०७६ को अधीनमा रही निश्चित मापदण्ड तय गरी सोही आधारमा अर्थ मन्त्रालय मार्फत विशेष अनुदान उपलब्ध गराउँदै आएको छ । विशेष अनुदान अन्तर्गत स्थानीय तहमा आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा बहुक्षेत्रीय पोषण कार्यक्रमको लागि रु. २ करोड ३० लाख विनियोजन भएको थियो भने आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा अनुदानमा उल्लेखनीय वृद्धि भई रु. ३४ करोड ७० लाख विनियोजन भएको छ । यसबाट राज्यले पोषणलाई नीति तथा कार्यक्रममा प्राथमिकतामा दिई लगानी वृद्धि गर्दै गएको एकीन हुन्छ । (स्रोत: बहुक्षेत्रीय पोषण योजना-दोस्रोको मध्यकालीन समीक्षा प्रतिवेदन, राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७५)
- वि.स. २०२४ बाट केही सामुदायिक विद्यालयका प्राथमिक तहमा कार्यान्वयनमा आई हाल देशव्यापी रूपमा कार्यान्वयनमा आएको दिवा खाजा कार्यक्रमको उद्देश्य विद्यार्थीहरूको पोषण अवस्थामा सुधार गर्नु हो । यो कार्यक्रमले प्रारम्भिक बाल विकासदेखि कक्षा ६ सम्मका करिब ३२ लाख भन्दा बढी विद्यार्थीहरूलाई समेटेको छ । यस प्रयोजनको लागि वार्षिक ८ अरब भन्दा बढी विनियोजन हुँदै आएको छ । यो कार्यक्रमलाई क्रमशः माथिल्लो कक्षाहरूमा विस्तार गर्दै जाने सरकारको नीति रहेको छ ।

६. पोषणको क्षेत्रमा देखिएका चुनौतीहरू

- संघीय व्यवस्था अनुसार तीन तहका सरकार तथा सरोकारवालाहरू बीच प्रभावकारी समन्वय तथा सहकार्य नहुनु,
- गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवाको पहुँच र एकरूपता कायम गर्न नसक्नु,
- अतिरिक्त आधारभूत स्वास्थ्य सेवामा सबैको पहुँच नहुनु,
- पोषिलो खाना, सरसफाई र आधारभूत स्वास्थ्य सेवामा सबै महिला तथा बालबालिकाको पहुँच नहुनु,
- विद्यालयमा किशोरीमैत्री सन्तुलित खाना खाने व्यवहार सम्बन्धी जनचेतनाको कमी हुनु,
- बजारिया पत्रु खानाको सहज उपलब्धता घटाउन नसक्नु,
- सबैका लागि गुणस्तरीय शिक्षामा पहुँच सुनिश्चित गर्न नसक्नु,
- पर्याप्त मात्रामा स्वच्छ खानेपानीको उपलब्धता नहुनु तथा खानेपानी सेवालार्ई सुरक्षित, भरपर्दो र दिगो बनाउन नसक्नु,
- फोहोरको उचित व्यवस्थापना हुन नसक्नु,
- कृषि क्षेत्रको उत्पादन तथा उत्पादकत्व बढाउन नसकिनु,
- उपलब्ध खाद्यवस्तुको आपूर्ति तथा वितरण प्रणाली प्रभावकारी नहुँदा भौगोलिक विकटता, दुर्गम तथा पिछडिएका क्षेत्रमा खाद्य उपलब्धता तथा पहुँच अपर्याप्त रहनु,
- मूल्यवृद्धिको कारण सीमान्तकृत समुदायको खाद्यवस्तुमा पहुँच नहुनु,
- स्थानीय पोषिलो रैथाने बालीको उत्पादन तथा उपभोगमा कमी हुनु,
- जलवायु परिवर्तन तथा अन्य प्राकृतिक विपत्तिका कारण उत्पादकत्वमा कमी हुनु,
- कृषि उपजहरूमा विषादीको मात्रा बढी हुनुका साथै खाद्यवस्तुमा गैरखाद्यवस्तुको मिसावट हुनु तथा पर्याप्त सिचाई तथा जैविक मलको व्यवस्था नहुनु; कृषक तथा पशुपालकहरूलाई पर्याप्त प्राविधिक सहयोग तथा वित्त सहयोग नहुनुले उत्पादनमा कमी भई पोषणयुक्त खाना खान समस्या हुनु,
- अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग नियोगहरू र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूले पोषणका क्षेत्रमा काम गर्न छुट्याएको बजेटलाई नेपाल सरकारले आफ्ना कार्यक्रममा समाहित गरी एकीकृत रूपमा जान नसक्नु,
- स्रोत र साधनको प्रभावकारी परिचालन गरी कार्यक्रममा दोहोरोपनाको समस्यालाई समेत सम्बोधन गर्न नसकिनु ।

कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्थामा भएका चुनौतीहरू :

- बालबालिकाको पोषण स्थितिमा सुधार गर्न बालसंरक्षण अनुदान मात्र २५ जिल्लामा सिमित रहनु र ७७ वटै जिल्लाहरूका बालबालिकालाई त्यस्तो अनुदान उपलब्ध गराउन नसकिनु, र प्रदान गरेको रकम पनि प्रयाप्त नहुनु ।
- दिवा खाजा कार्यक्रम देश भरिका कक्षा ६ सम्मका सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूका लागि मात्र सञ्चालनमा रहनु, माथिल्लो कक्षाका विद्यार्थीहरूसम्म पुऱ्याउन नसकिनु,
- दिवा खाजाको लागि प्रति विद्यार्थीको लागि उपलब्ध रकम साऱ्हे न्यून रहेको सन्दर्भमा सो रकम पनि बजार भाउ अनुसार बढाउन नसकिनु,
- पोषण कर्नरको अवधारणा देशव्यापी बनाउनु पर्ने आवश्यकता भए पनि सोचे अनुसार सबैठाउँमा त्यस्तो कर्नर स्थापना गर्न नसकिनु,
- सम्पूर्ण मुद्दा र चुनौतिहरूलाई सम्बोधन गर्न संघदेखि वडास्तरसम्मका गठन गरिएका पोषण तथा खाद्य सुरक्षा निर्देशक समितिहरूलाई तिनीहरूको समन्वयकारी भूमिका मार्फत तोकिएको जिम्मेवारी पूरा गर्न सक्ने गरी सक्रिय बनाउन नसकिनु,
- स्रोतको न्यूनता, विकास साभेदारहरूबाट पर्याप्त रूपमा वित्तीय तथा मानव स्रोतको व्यवस्था सहितको प्रतिबद्धताको अभाव र स्थानीय तहमा जनशक्तिको अभाव हुनु ।

७. असल अभ्यासहरू:

माथि उल्लिखित चुनौतिका बाबजुद पोषणको क्षेत्रमा नेपालले उल्लेखनीय प्रगति हासिल गरेको छ । सरकारी, गैरसरकारी तथा विकासका साभेदारहरूबाट भएका प्रयासबाट केही असल अभ्यासहरूको समेत थालनी भएका छन् । जसबाट निश्चित रूपमा बालपोषणको क्षेत्रमा थप योगदान पुग्ने विश्वास गर्न सकिन्छ । यस सम्बन्धी केही असल अभ्यासहरू यस प्रकार रहेका छन् :-

- थापाथलीस्थित परोपकार प्रसूति तथा स्त्रीरोग अस्पतालमा नेपालको पहिलो मानव दुध बैंक 'अमृत कोष' को स्थापना गरिएको छ । विशेषतः उक्त बैंकले समय नपुगी जन्मिएका, कम तौल भएका र अन्य जोखिममा रहेका शिशुहरूलाई आवश्यकता परेको बेलामा अरु आमाहरूले जम्मा गरेर राखेको दुध उपलब्ध गराउदै आएको छ ।
- आमाको दुध पोषणको उत्तम स्रोत र यसले शिशुको जीवन सुनिश्चित गर्नका साथै स्वस्थ विकासमा मद्दत पुऱ्याउँछ । सरकारी, गैरसरकारी वा निजी संघसंस्थाले कार्यालयमा कार्यरत महिलालाई शिशु जन्मेको दुई वर्षसम्म कार्यालय समयमा आमाको दुध खुवाउनका लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाउनु पर्ने कुरा सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐन, २०७५ मा उल्लेख छ । विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनका अनुसार बच्चाको स्वास्थ्य र जीवन रक्षाका लागि सबैभन्दा प्रभावकारी तरिकामध्ये एक स्तनपान रहेको सन्दर्भमा नवजात शिशुलाई छ महिनासम्म स्तनपान गराउन सिफारिस गरिएको छ । यसै अनुरूप स्तनपान र आमाको दुधलाई प्रतिस्थापन गर्ने सबै प्रकारका तयारी खाना र बस्तु बित्रीवितरण नियन्त्रण ऐन, २०८२ र नियमावली, २०५१ मा उल्लेख भएको प्रावधानलाई सही ढङ्गले कार्यान्वयन गर्दै देशभरि नै क्रमशः स्तनपान कक्षहरूको व्यवस्था गर्दै जाने सरकारको नीति रहेको छ । यसै अनुरूप त्यस्तो स्तनपान कक्षहरू विमानस्थल, शैक्षिक सङ्गठनहरू, सार्वजनिक स्थल, स्वास्थ्य संस्थाहरू र सरकारी कार्यालयहरूमा स्थापना हुँदै गएका छन् । नेपाल सरकार, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयको प्रदेश स्तरीय कार्यक्रम सञ्चालन मार्गदर्शन २०७८/८० का अनुसार प्रत्येक प्रदेशमा कम्तिमा ४ वटा स्तनपान कक्ष निर्माण गर्नको लागि बजेट विनियोजन गरिएको छ ।
- कुपोषणको गाम्भीर्यतालाई मनन गरी स्थानीय तहबाट कुपोषण विरुद्धको मुख्य हस्तक्षेपको रूपमा रहेको बहुक्षेत्रीय पोषण योजनाको आन्तरिकीकरण हुँदै जानु यस क्षेत्रको उपलब्धिको रूपमा रहेको छ । यसै सन्दर्भमा संघीय सरकारबाट बहुक्षेत्रीय पोषण कार्यक्रम कार्यान्वयनार्थ शसर्त अनुदानको रूपमा स्थानीय तहलाई प्राप्त हुने रकमको अलावा प्रत्येक वर्ष आफ्नै राजस्व र समानीकरण अनुदानबाट प्राप्त भएको रकम मध्ये बहुक्षेत्रीय पोषण कार्यक्रमको लागि बजेट विनियोजन गर्ने स्थानीय तहहरूको संख्या बढ्ने क्रममा हुनु आफैमा महत्त्वपूर्ण छ ।
- विशेषतः ग्रामीण समुदायमा परम्परागत रूपमा समस्या पर्दा शंकटको बेला समेत उपयोग गर्ने गरी कृषि उपजलाई धर्मभकारीको रूपमा भण्डारण हुँदै आएको प्रचलन पोषण प्रवर्धनको दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण छ । किसानहरूले उत्पादन गरेका कृषि उपजहरूलाई लामो समयसम्म सुरक्षित रूपमा राख्ने र आवश्यक पर्दा खाद्यान्नका लागि कुटानीपिसानी गर्ने चलन पहिलेदेखि विद्यमान छ । खाद्य भण्डारण, आपूर्ति तथा बजारीकरणमा सहजीकरण गर्न खाद्य संचय भण्डार स्थापना गर्न स्थानीय तहलाई सरकारबाट प्रोत्साहन हुँदै आएको छ । पहिलाकै स्वरूप र तरिकामा नचले पनि स्थानीय समुदायले कुनै न कुनै रूपमा धर्मभकारीलाई जोगाउने प्रयास गरिरहेका छन् । नेपालमा चामलको प्रयोग अत्यधिक भएकाले यस्ता धर्मभकारीमा मूलतः धानको सङ्कलन हुँदै आएको छ । धर्म भकारीबाटै पछिल्लो समय खाद्य बैंकको अवधारणाको समेत विकास भएको छ ।
- बालबालिकाको वृद्धि विकास र सिकाईका लागि पौष्टिक खाना तथा खाजा महत्त्वपूर्ण हुने कुरा विभिन्न अध्ययनले पुष्टि गरेका छन् । "स्वस्थ शरीरमा स्वस्थ मस्तिष्कको निर्माण हुन्छ" भन्ने मान्यतालाई आत्मसात् गर्दै नेपाल सरकारले देशभरका सबै सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययन गर्ने प्रारम्भिक बालविकास देखि ६

- कक्षासम्मका सबै विद्यार्थीका लागि दिवा खाजाको व्यवस्था गरेको छ । शिक्षण सिकाइमा बालबालिकाको सहभागिता वृद्धि र सिकाइ स्तर सुधार गरी गुणस्तरीय आधारभूत शिक्षामा समतामूलक पहुँच बढाउने, कम्तिमा ३० प्रतिशत पोषण परिपूरण हुने विविधतामूलक आहार उपलब्ध गराएर विद्यालय बालबालिकाको स्वास्थ्य र पोषण स्थिति सुधार गर्ने तथा दिवा खाजामा स्थानीय कृषि उपजको उपयोग बढाएर विद्यालय र कृषि उत्पादनका बीच सम्बन्ध स्थापित गर्दै कृषि प्रतिफल बढाउने तथा स्थानीय आर्थिक बजार विस्तार गर्ने उद्देश्यका साथ नेपालमा दिवा खाजा कार्यक्रम कार्यान्वयनमा रहेको छ । कर्णाली अञ्चलका साविकका ५ जिल्लामा प्रति बालबालिका रु. २० का दरले र अन्य जिल्लामा रु. १५ का दरले विद्यालय सञ्चालन भएको दिन मात्र वर्षभरिमा करिब जम्मा १८० दिनको लागि यस्तो खाजा करिब २५ हजार विद्यालयका विद्यार्थीलाई उपलब्ध हुँदै आएको छ । प्रारम्भिक बाल विकासदेखि कक्षा ६ सम्मको भण्डै ३२ लाख भन्दा बढी विद्यार्थीको दिवा खाजा प्रबन्ध गर्न वार्षिक आठ अरबभन्दा बढी लगानी हुँदै आएको छ । दिवा खाजा व्यवस्थापन गर्ने प्रयोजनको लागि नेपाल सरकारले तोकेको पोषण मापदण्ड तथा स्थानीय परिवेश, संस्कृति र प्रचलनलाई आधार बनाएर स्थानीय स्तरमा उत्पादन हुने खाद्य सामग्रीहरू प्रयोग हुने गरी दैनिक परिकारहरूको सूची सहितको विद्यालय दिवा खाजा तालिका समेत तयार गरिएको छ । विभिन्न अध्ययनहरूले नेपालमा दिवा खाजाको सकारात्मक प्रभाव देखाएका छन् । यसबाट विद्यालय भर्ना हुने बालबालिका संख्या बढेको छ भने बालबालिकाको सिकाइ उपलब्धि वृद्धि भएको, समावेशी भावनाको विकास भएको र कतिपय स्थानीय तह तथा नागरिक संघसंस्थाबाट थप रकमको जोहो भएबाट लागत साभेदारीको सन्देश समेत प्रवाह भएको छ ।
- बहुक्षेत्रीय अवधारणाको विकास र यसको अवलम्बन गरी कुपोषण अन्त्यको प्रयास यस सन्दर्भमा असल अभ्यासको रूपमा लिन सकिन्छ । सन् २००५ मा गरिएको पोषणको लेखाजोखा तथा विश्लेषण (Nepal Nutrition Assessment and Gap Analysis, 2009/10) प्रतिवेदनले पोषणको स्थितिमा सुधार ल्याउन बहुक्षेत्रीय पहल आवश्यक रहेको उल्लेख गरे अनुसार उक्त प्रतिवेदनको आधारमा नेपालमा बहुक्षेत्रीय पोषण योजना-दोस्रो (सन् २०१८ - २०२३) हाल कार्यान्वयनमा रहेको छ । पोषण भनेको केवल खानेकुरा खानुमात्र होईन यसलाई त्यो भन्दा परको दृष्टिकोणबाट हेरिनुपर्ने कुराको वकालत बहुक्षेत्रीय अवधारणाले गर्छ । पोषण भनेको लैङ्गिक समानताको विषय हो । शुद्ध खानेपानीको उपलब्धताको विषय हो । लैङ्गिक समानता विशेषतः गर्भवती महिला, किशोरी तथा दुध खुवाउने आमाहरूलाई हिंसा रहित वातावरणको सिर्जनाको विषय हो । पोषिलो खाना, खोप, आईरन र फोलिक एसिडको उपलब्धता सहितको उपयुक्त वातावरणको सिर्जना गर्ने विषय पनि हो । त्यस्तै पोषणले विद्यालय जाने उमेरका बालबालिकालाई शिक्षाको अवसर दिनु पनि हो । समग्रमा कुपोषणको समस्यालाई सम्बोधन गर्न आवश्यक हस्तक्षेपकारी क्रियाकलाप कार्यान्वयन गर्ने सम्बद्ध निकायहरू बीचको समन्वय, सहकार्य र प्रतिवद्धताको वकालत गर्ने यो अवधारणाबाट यस क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण उपलब्धि भएको छ । देश भरि नै सञ्चालनमा रहेका पोषण प्रवर्धन सम्बन्धी कार्यहरू यसै अवधारणाबाट निर्देशित छन् ।
 - न्यून पोषणको रोकथाम गर्न तथा यसका नराम्रा परिणामहरूबाट जोगिनका लागि गर्भावस्थाको शुरुवातदेखि शिशु जन्मिएको दुई वर्षसम्मका (सुनौला हजार दिन) आमाहरूलाई पोषणको अत्यन्त जरुरी हुने गर्दछ । ६ महिना भन्दा कम उमेरका शिशुहरूलाई स्तनपान, ६ महिना भन्दा बढी उमेरका बालबालिकालाई अतिरिक्त खाना उपलब्ध गराउने, आवश्यकता अनुसार महिला तथा बालबालिकालाई सूक्ष्म पोषण उपलब्ध गराउने जस्ता विधिहरूका सम्बन्धमा सूचना तथा जानकारी मार्फत कुपोषण हटाउन पोषण कर्नरको स्थापना हुँदै आएका छन् । तसर्थ उचित पोषणयुक्त खाद्यान्नको सेवनबाट स्वस्थ एवं सक्रिय जीवनयापन गर्न मद्दत पुगोस् भन्ने उद्देश्यले पोषण कर्नरको स्थापना गर्ने गरिन्छ । विशेषतः दुई वर्ष मुनीका बालबालिका, गर्भवती र सुत्केरी आमाहरूको पोषण स्थिति सुधार गर्नका लागि सचेतना जगाउने प्रयोजनका लागि स्थापना गरिने यस्ता कर्नरहरूमा चार प्रकारका खानाहरूको प्रदर्शन गर्ने गरिन्छ । यसबाट दुई वर्षसम्मका बालबालिकालाई कुपोषणबाट जोगाउन विभिन्न पोषणयुक्त खानेकुरा खान/खुवाउनेका लागि उत्प्रेरणा जगाउने वातावरणको सिर्जना गर्न मद्दत पुग्छ ।

हामीहरूले खाना खाँदा हरेक बार खाना चारको आवश्यकता सहित खानुपर्छ । खाना चार भन्नाले गेडागुडी, फलफूल तथा सागपात, अन्न, अण्डा, मासु तथा चिल्लो पदार्थ जन्म खाना पर्दछन् । हरेक पटकको खानामा यी चार प्रकारका खाना मिलाएर खाए कुपोषण हुनबाट मुक्ति मिल्छ तथा यी खानाहरूमा कार्बोहाइड्रेट हुन्छ जसले शक्ति प्रदान गर्छ । प्रोटीनले शरीरको वृद्धि विकास गर्छ । भिटामिनले शरीरको रक्षा गर्छ र मिनरल्सले स्वस्थ रहन मद्दत गर्दछ भन्ने सन्देश प्रवाह गर्दै कुपोषण हुनबाट जोगाउँछ । तसर्थ पोषण गर्नले विशेष गरी समुदायमा उपलब्ध हुने विभिन्न किसिमका खाद्यान्न/खाद्य वस्तुको उपलब्धता समेतको आधारमा उचित खानपान सम्बन्धी परामर्श दिनुका साथै खानपानको सुधारमा जनचेतना फैलाउन मद्दत गर्दछ । यसले खानपान सम्बन्धी मार्गदर्शनको रूपमा हरेक उमेर र समूहका व्यक्तिहरूले हरेक दिन उपभोग गर्ने खाद्य वस्तु साथै पोषक तत्वको बारेमा जानकारी प्रदान गर्दछ ।

विश्व स्वास्थ्य सङ्गठन एवम् खाद्य तथा कृषि सङ्गठनले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा विकास गरी विभिन्न देशका सरकार लगायतका सरोकारवालाहरूसँगको सहकार्यमा लागू गरिसकेको मार्गदर्शनलाई आधार मानी नेपालको विशिष्टतालाई समेत ध्यान दिई पोषण गर्न सञ्चालन हुँदै आएको छ । सम्पूर्ण स्थानीय तह, स्वास्थ्य संस्था, अस्पतालमा कम्तिमा एउटा पोषण गर्न स्थापना गर्ने लक्ष्य नेपाल सरकारले लिएको छ ।

८. बाल अधिकारको सुनिश्चितता गर्दै पोषणको अवस्थामा सुधार ल्याउन विभिन्न निकायहरूको भूमिका:

पोषणको माध्यमबाट बाल अधिकारको सुनिश्चितता गर्ने कार्यमा राज्यका तिनै तहको योगदान अपरिहार्य हुन्छ भने यस कार्यमा बहुपक्षीय संलग्नता, सहकार्य र प्रतिबद्धताको आवश्यकता हुन्छ । यसै सन्दर्भमा तिनै तहका सरकारहरूको भूमिकालाई निम्न बमोजिम उल्लेख गरिएको छ । ती भूमिकाहरूको आधारमा प्रत्येक तहको सरकारले आफ्ना कार्यक्रमहरू तय गर्नुपर्ने हुन्छ ।

सङ्घीय सरकार तथा विषयगत मन्त्रालय

- सविधानमा मौलिक हकका रूपमा रहेको खाद्य सुरक्षाको अधिकारलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न गराउन आवश्यक कानून, नीति, संरचना र भएका व्यवस्थाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनका साथै आवश्यक स्रोत साधनको व्यवस्था गर्ने गराउने,
- बहुक्षेत्रीय पोषण योजना/कार्यक्रमलाई प्रदेश तथा स्थानीय तहको नीति तथा कार्यक्रममा मूलप्रवाहीकरण गर्न समन्वय र सहजीकरण गर्ने,
- नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार एवम् स्थानीय तहका नीति निर्माण एवम् विकास प्रयासमा बालबालिकाको हकहितलाई स्थापित गराउन नीतिगत सहजीकरण तथा आवश्यक परामर्श गर्ने,
- विद्यमान कानूनहरूलाई बालमैत्री, पोषणमैत्री अनुकूल हुनेगरी संशोधन गर्न सहजीकरण र नेतृत्व गर्ने,
- प्रदेश तथा स्थानीय तहको वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा पोषण विशेषतः बालपोषणको अवस्था सुधार गर्ने क्रियाकलापहरू समावेश गर्न समन्वय र सहजीकरण गर्ने,
- वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रमको लागि स्थानीय तहमा पठाउने मार्गदर्शनमा पोषणको विषय समावेश भएको सुनिश्चित गर्ने,
- पोषणको क्षेत्रमा कार्यक्रम तर्जुमा गरी बाल अधिकारको प्रवर्धन गर्न राष्ट्रिय योजना आयोग, क्षेत्रगत मन्त्रालय, प्रदेश तथा स्थानीय सरकार तथा विकास साभेदारहरूसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने,
- पोषणसँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरूको नियमित अनुगमन गर्ने र एकीकृत प्रतिवेदन प्रणाली (Integrated Reporting system) को व्यवस्था मिलाउने,
- पोषणमैत्री तथा बालमैत्री स्थानीय तह घोषणाको लागि सम्बन्धित मन्त्रालय तथा विकास साभेदार निकायसँग

- समन्वय गर्ने तथा स्थानीय तहलाई प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउने,
- पोषणमैत्री स्थानीय तह कार्यान्वयन निर्देशिका, २०७८ को कार्यान्वयनका लागि आवश्यक स्रोत साधनसहित प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन कार्ययोजनासहित काम गर्ने गराउने,
- कुपोषणको समस्या सम्बोधन गर्न निजी क्षेत्र लगायत बहुसरोकारवालाको राज्यका तिनै तहमा सहभागिता सुनिश्चित गरी कार्यक्रमको तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्न समन्वय र सहजीकरण गर्ने,
- पोषणमैत्री आनीबानी र व्यवहारमा नकारात्मक प्रभाव पार्ने खाद्य वस्तुहरूको विज्ञापनमा रोक लगाउने नीतिगत व्यवस्था गर्ने,
- संघीय सरकारबाट प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई प्रदान गरिने विशेष अनुदानबाट कुपोषण विरुद्धका कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुने कुराको सुनिश्चितता गर्ने,
- स्तनपान कक्षको व्यवस्था संघीय सरकारको नीतिगत प्राथमिकतामा राख्ने,
- दिवा खाजा कुपोषण न्यूनीकरण गर्ने अत्यन्त महत्त्वपूर्ण आधार भएकाले यसलाई क्रमशः दश कक्षासम्म विस्तार गर्दै लैजान स्थानीय तहहरूलाई स्रोतको व्यवस्थापन गर्ने,
- बालपोषण भत्ताको रकम वृद्धि सहित जिल्ला पनि वृद्धि गर्ने कुरालाई प्राथमिकतामा राख्नु पर्ने,
- विपद्, महामारी तथा आपतकालीन अवस्थामा खाद्य सचितीकरण र उचित व्यवस्थापनका लागि योजना बनाइ लागू गर्ने,
- पोषणका विषयलाई राजनीतिक मुद्दाका रूपमा समेत स्थापित गर्ने ।

प्रदेश सरकार

- वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रमको लागि स्थानीय तहमा पठाउने मार्गदर्शनमा पोषणको विषय विशेषतः बालपोषणको विषय समावेश भएको सुनिश्चित गर्ने,
- पोषणमैत्री तथा बालमैत्री स्थानीय तह घोषणाको लागि सहजीकरण गर्ने,
- प्रदेश मातहतका निकाय तथा प्रदेश अर्न्तगतका स्थानीय तहमा सञ्चालित पोषण सम्बन्धी क्रियाकलापहरूको नियमित अनुगमन गरी पृष्ठपोषण दिने,
- पोषण सम्बन्धी नीति, योजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनमा अन्तर सरकार (संघीय र स्थानीय सरकारसँग) समन्वय, सहजीकरण तथा सहकार्य गर्ने,
- प्रदेश सरकार एवम् स्थानीय तहका नीति निर्माण एवम् विकास प्रयासमा बालबालिकाको हकहितलाई स्थापित गराउन नीतिगत सहजीकरण गर्ने,
- पोषणसँग सम्बन्धित तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण गरी आवश्यकता अनुसार कार्यक्रम कार्यान्वयन तथा अनुगमन गर्ने,
- पोषणको अवस्था अनुसार स्थानीय तहमा विशेष कार्यक्रम सञ्चालन, समन्वय र सहजीकरण गर्ने,
- पोषणका सूचकको आधारमा स्थानीय तहमा सशर्त कार्यक्रम सञ्चालन गर्न समन्वय र सहजीकरण गर्ने,
- आपतकालीन वा विपद्को समयमा पोषणको सुनिश्चिततामा पर्न सक्ने जोखिमको पूर्व तयारीका लागि नीतिगत व्यवस्था तथा आवश्यक तयारी गर्ने,
- प्रदेश तहमा पोषणको सवाल हेर्ने गरी दक्ष मानव तथा आर्थिक स्रोत सहितको छुट्टै शाखा/निकायको व्यवस्था गर्ने । उक्त एकाइलाई बहुक्षेत्रीय पोषण योजनाको अन्य प्राविधिक तथा वार्षिक योजनाहरूसँगको आवद्धता सुनिश्चित गर्ने जिम्मेवारी प्रदान गर्ने,
- मानव दुध बैंक/अमृतकोषको स्थापना तथा सञ्चालन केन्द्रमा मात्र नभै प्रदेश तथा स्थानीय तहमा क्रमशः गर्दै जाने । प्रदेश तहका अस्पतालहरूमा समेत यस्तो सेवा विस्तार गर्दै जाने,
- स्तनपान कक्षको व्यवस्था प्रदेश सरकारको प्राथमिकतामा राख्ने । सुनौला हजार दिनका आमाहरूको संख्यालाई त्यस्तो कक्ष स्थापनाको आधार बनाउने,
- विपद् मैत्री बाल संवेदनशील पोषण कार्यक्रमका लागि तयारी अवस्थामा रहने ।

स्थानीय सरकार

- पोषणको अवस्था सुधार मार्फत बालबालिकाको हक अधिकार संरक्षण र प्रवर्धन गर्दै समतामूलक क्रियाकलापहरूलाई वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम र बजेटमा समावेश गर्ने ।
- कुपोषणको एकीकृत व्यवस्थापनको सुनिश्चितताका लागि सोसँग सम्बन्धित सेवामा पहुँच वृद्धि गर्ने, समयमा नै सेवा दिने, उपयुक्त उपचार तथा पोषण पुनर्स्थापना सेवा प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने, कार्यक्रमहरूलाई आवश्यक रहुन्जेलसम्म पूर्ण रूपमा सेवा दिने सुनिश्चित गर्ने,
- बालक्लब सूचीकृत गर्ने, बालक्लब सञ्जाल निर्माण गर्ने र साथै उनीहरूको क्षमता विकासमा प्रोत्साहन गर्दै पोषण लगायत बालबालिकासँग सम्बन्धित सवालहरूलाई उजागर गर्न सहजीकरण गर्ने,
- स्वास्थ्य संस्था व्यवस्थापन समिति, विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरूमा बालबालिकाको अर्थपूर्ण सहभागिता मार्फत बालबालिकाको पोषण लगायतका सवालहरूमा उनीहरूको विचारको सुनुवाईको सुनिश्चित गर्ने,
- गाउँ/नगर/वडास्तरीय बालक्लब सञ्जाल, व्यवस्थापन समिति, उपभोक्ता समिति, सामुदायिक संस्था र गैरसरकारी संस्था, विकास साभेदार निकायहरूको बीचमा सामञ्जस्यता कायम गरी बालमैत्री स्थानीय शासनका सूचकहरू प्राप्तिका लागि पहल गर्ने,
- बालबालिकासँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने संरचनाहरूमा संस्थागत बाल प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितता गर्ने,
- पोषणमैत्री र बालमैत्री स्थानीय तहको लागि सञ्चालित कार्यक्रमहरूको प्रभावकारिताको लागि नियमित अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीको विकास गर्ने,
- सम्बन्धित निकायका पदाधिकारी तथा कर्मचारीहरूको क्षमता विकासका लागि तालिम, गोष्ठी, अवलोकन भ्रमण, अनुभव आदान-प्रदान तथा अध्ययन, अनुसन्धान जस्ता कार्यक्रम आयोजना गर्ने,
- निजी क्षेत्र, सामुदायिक संघसंस्था, नागरिक समाज, सञ्चार माध्यमलाई परिचालन गरी स्थानीय तहमा कुपोषण न्यूनीकरण गरी बाल अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने,
- स्थानीय स्तरका गैरसरकारी संस्थाहरूका क्रियाकलापहरू बीच कुशल संयोजन, समन्वय र सहजीकरण गरी बालपोषण अन्त्य गर्न एकीकृत अवधारणा सहित सशक्त उपस्थिति जनाउने । नागरिक समाज संस्थाका कार्यक्रमलाई वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रममा समावेश गर्ने,
- बहुक्षेत्रीय पोषण योजना कार्यान्वयन गर्न आवश्यक बजेट विनियोजन गर्न प्रतिवद्धता जाहेर गर्ने,
- दिवा खाजा कार्यक्रमको लागि नागरिक समाज, सामाजिक संघसंस्था तथा निजी क्षेत्र समेतको सहयोगमा लागत साभेदारी गरी संघीय सरकारबाट प्राप्त रकमको अलावा थप रकमको व्यवस्था गरी विद्यालय तहमा रहेका सबै विद्यार्थीहरूका लागि दिवा खाजा सुनिश्चित गर्ने,
- दिवा खाजा कार्यक्रमको अनुगमन गर्ने,
- पोषणको अवस्था पहिचान, आवश्यक सचेतना, शिक्षा तथा उपचारका लागि स्वास्थ्य स्वयंसेविकाहरूको प्रभावकारी परिचालन गर्ने गराउने र उनीहरूलाई सम्मान पुरस्कार र प्रोत्साहन गर्ने,
- विद्यालयमा दिइने दिवा खाजा तथा विद्यार्थीहरूले प्रयोग गर्ने दिवा खाजा पोषणमैत्री भएको सुनिश्चित गर्ने गराउने,
- पोषणको संरक्षण तथा पोषणमैत्री अभ्यासको प्रवर्द्धनका लागि अभिभावक शिक्षामा काम गर्ने,
- पत्रु खानाको अभ्यास, आनीबानीले बालबालिकाको स्वास्थ्य र दिर्घ जीवनमा पर्ने असरका सम्बन्धमा बालबालिका र अभिभावकहरूमा सचेतना र व्यवहार परिवर्तनका लागि काम गर्ने,
- समुदायमा विशेष उपचार वा पुनर्स्थापनामा पठाउनु पर्ने कडा शिघ्र कुपोषण भएका बालबालिकाको पहिचान गरी यथाशिघ्र सोसम्बन्धी सेवामा सिफारिस गरी आवश्यक सेवाको सुनिश्चितता गर्ने गराउने,
- पोषणको महत्त्वलाई जनमानसमा उजागर गरी कुपोषण न्यूनीकरण गर्न पोषण कर्नरको महत्त्व दृष्टिगत गरी स्थानीय तहभित्रका सार्वजनिक महत्त्व र कार्यालयहरूमा बढिसेबढि यस्ता कर्नरहरूको व्यवस्था गर्ने,
- स्थानीय तह र वडास्तरमा गठन गरिएका पोषण तथा खाद्य सुरक्षा निर्देशक समितिको बैठकको नियमितता र सक्रियता सुनिश्चित गरी तोकिएका जिम्मेवारी पूरा गर्न सक्ने गरी क्षमता अभिवृद्धि गर्ने,

- खाद्य उत्पादन, किचन गार्डेन, विउ संरक्षण, खाद्य सुरक्षासँग सम्बन्धित सवालमा समुदायको क्षमता विकास गरी अभ्यासको प्रवर्द्धन गर्ने,
- पोषणमैत्री व्यवहार र खाद्य सुरक्षासँग सम्बन्धित समुदायमा आधारित ज्ञान तथा अभ्यासहरूको अभिलेखीकरण, प्रचारप्रसार तथा प्रवर्द्धन गर्ने गराउने,
- बालमैत्री, पोषणमैत्री शासन स्थापना गर्ने प्रतिबद्धता नीतिगत विषय र कार्ययोजना सहित काम गर्ने,
- आपतकालीन वा विपद्को समयमा सुधारात्मक स्याहार सुसार जस्तै पूर्ण स्तनपान, उपयुक्त र थप खाना खुवाई, बाल स्याहार, प्रभावित क्षेत्रमा पोषण स्थितिलाई सुरक्षित गर्ने लगायतका कामहरूको सुनिश्चितता गर्ने,
- स्थानीय तहमा पोषणको सवाल हेर्ने गरी दक्ष मानव तथा आर्थिक स्रोत सहितको छुट्टै शाखा/निकायको व्यवस्था गर्ने । उक्त एकाइलाई बहुक्षेत्रीय पोषण योजनाको अन्य प्राविधिक तथा वार्षिक योजनाहरूसँगको आवश्यकता सुनिश्चित गर्ने जिम्मेवारी प्रदान गर्ने,
- मानव दुध बैंक/अमृतकोषको स्थापना तथा सञ्चालन केन्द्रमा मात्र नभै प्रदेश तथा स्थानीय तहमा क्रमशः गर्दै जाने । स्थानीय तह अन्तर्गतका अस्पतालहरूमा समेत यस्तो सेवा विस्तार गर्दै जाने,
- स्तनपान कक्षको व्यवस्था स्थानीय सरकारको प्राथमिकतामा राख्ने । सुनौला हजार दिनका आमाहरूको संख्यालाई त्यस्तो कक्ष स्थापनाको आधार बनाउने,
- अपाङ्गता मैत्री, बालमैत्री, वातावरण मैत्री, लैङ्गिक मैत्री, युवा मैत्री, जस्ता अभियानलाई पोषण मैत्रीसँग जोड्ने र पोषण मैत्री शासन प्रवर्द्धनमा युवाक्लब, बालक्लब, बालक्लब पूर्व सदस्यहरू, किशोरकिशोरीहरूलाई समेत अभियानमा एकीकृत गर्ने,
- दिवा खाजा कुपोषण न्यूनीकरण गर्ने अत्यन्त महत्त्वपूर्ण आधार भएकाले यसलाई क्रमशः दश कक्षासम्म विस्तार गर्दै लैजान सम्बन्धित स्थानीय तहहरूले आवश्यक प्रबन्ध गर्ने,
- बहुक्षेत्रीय पोषण योजनाको कार्यान्वयनार्थ स्थानीय तहबाट धेरै भन्दा धेरै वित्तीय स्रोतको विनियोजन सुनिश्चित गर्ने,
- स्वास्थ्य बिमामार्फत कुपोषण न्यूनीकरणमा योगदान पुग्ने सन्दर्भमा स्थानीय तहमा बालबालिकालाई समेत समावेश गरी बिमा कार्यक्रमको दायरालाई क्रमशः विस्तार गर्दै जाने,
- बालपोषण भत्ता, दिवा खाजा कार्यक्रमको राशी वृद्धि र क्षेत्र विस्तारको निम्ति पैरवी गर्ने ।

विकास साम्भेदार

- नेपाल सरकारको नीति अनुसार पोषण विशेषतः बालपोषणको क्षेत्रमा लगानी अभिवृद्धि गर्ने,
- विभिन्न तहका सरकारहरूसँग बालमैत्री तथा पोषणमैत्री नीति तथा योजनाहरूको निर्माण, विद्यमान नीतिगत व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयन तथा भएका उपलब्धिहरूको दिगोपनाका लागि आवश्यक समन्वय र साम्भेदारी गर्ने,
- पोषणमैत्री र बालमैत्री स्थानीय तहका सूचक हासिल गर्न स्थानीय तहलाई आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउने,
- पोषणमैत्री स्थानीय तह घोषणाका लागि निर्देशिकाले तय गरेको व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयन गर्न गराउन स्थानीय तहहरूको नीतिगत व्यवस्था, क्षमता विकास तथा स्रोतसाधनमा आवश्यक साम्भेदारी गर्ने,
- असल तथा नमुना अभ्यासहरूको अभिलेखीकरण तथा प्रवर्द्धन गर्ने ।

पोषणको क्षेत्रमा कार्यरत नागरिक संघसंस्था र सञ्जाल

- पोषणमैत्री परिवार, समाज र स्थानीय तहहरूको निर्माणका लागि आवश्यक नीतिगत व्यवस्था, सोको प्रभावकारी कार्यान्वयन, नियमित अनुगमन प्रणाली तथा स्रोत साधनको व्यवस्थाका लागि आवश्यक सचेतना,

- संवाद र पैरवीसँग सम्बन्धित कामहरू गर्ने,
- पोषणमैत्री स्थानीय तह घोषणाका लागि निर्देशिकाले तय गरेको व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयन गर्न गराउन स्थानीय तहहरूसँग समन्वय, सहकार्य र साभेदारी गर्ने,
 - नेपाल सरकारको नीति तथा योजना अनुसार आ-आफ्नो उद्देश्य, रणनीति तथा योजनामा पोषण प्रवर्धनको कार्यक्रम तय गरी कार्यान्वयन गर्ने,
 - पोषण प्रवर्धनको कार्यक्रम कार्यान्वयन ढाँचा (Modality) निर्माण गर्दा संघीय, प्रादेशिक तथा स्थानीय सरकारहरूको नीतिगत व्यवस्था, प्राथमिकताका आधारमा गर्ने तथा आवश्यक समन्वयमा काम गर्ने,
 - स्थानीय सरकारसँगको समन्वयमा पोषण संवेदनशील क्षेत्र (Nutrition Sensitive Areas) मा विशेष प्राथमिकताका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने,
 - आफ्नो संस्थाबाट सञ्चालन भएको/सञ्चालित क्रियाकलापहरूको बजेट/लागत र जनशक्तिको विवरण सहित प्रगति विवरण (प्रतिवेदन) अर्धवार्षिक/वार्षिक नियमित रूपमा सम्बद्ध संघीय, प्रादेशिक तथा स्थानीय सरकारी निकायमा पेश गरी पोषणसँग सम्बन्धित तथ्याङ्कहरूको अद्यावधिक गर्न सहयोग तथा सहजीकरण गर्ने,
 - आफ्नो संस्थाबाट सञ्चालन भएको/सञ्चालित क्रियाकलापहरूको प्रगति विवरण बहुक्षेत्रीय पोषण कार्यक्रमको Web-Based Reporting System (WBRS) मा नियमित रूपले अद्यावधिक गर्ने,
 - पोषण बहुक्षेत्रीय विषय भएकाले संघसंस्था र सञ्जालले सञ्चालन गर्ने सबै कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा पोषणसँग सम्बन्धित विषयहरू समावेश भएको सुनिश्चित गर्ने,
 - महिला स्वयंसेविका, बालविकास केन्द्रका सहयोगी कार्यकर्ता, बालक्लब, किशोर/किशोरी समूह, सञ्जाल टोल सुधार संस्था, आमा समूह, भजन समूह, विद्यालयका शिक्षकहरू, स्वास्थ्य कार्यालय, स्थानीय सरकारसँग पोषणमैत्री तथा बालमैत्री स्थानीय तह बनाउन पैरवी गर्ने,
 - पोषणमैत्री, बालमैत्रीको लागि लगानी गर्न तीन तहको सरकार र सरोकारवालासँग पैरवी गर्ने ।

परिवार, समुदाय र विद्यालय

- परिवारमा आधारभूत स्वास्थ्य, सरसफाई, हात धुने अभ्यास, चर्पीको प्रयोग, स्वच्छ खानेपानीको प्रयोग, खानाको सुरक्षित प्रयोग तथा भण्डारण, पूरक वा थप खाना वा उमेर अनुसार आवश्यक खाना, पूर्ण स्तनपान, मातृ, शिशु तथा बाल्यकालीन पोषण, सुनौला हजार दिनका सम्बन्धमा सचेतना, क्षमता विकास र अभ्यासको प्रवर्द्धन गर्ने,
- पोषणका सवालहरूमा अभिभावकहरू आफू सचेत र प्रशिक्षित हुने,
- परिवार तहमा पोषणको संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि गर्ने र गर्न सकिने नियमित अभ्यासहरूको प्रवर्द्धन गर्ने,
- अभिभावकले आफ्ना सन्तानलाई पोषणको महत्त्व र पोषणमैत्री खानपान, आनीबानीको बारेमा सम्झाउने, बुझाउने र घरमा तयार भएका स्वस्थ खाना खान उत्प्रेरित गर्ने र अभिभावक स्वयंले पनि सोही प्रकारका अभ्यासहरू अवलम्बन गर्ने,
- बजारमा पाईने प्याकेटमा बन्द गरिएका, तयारी खाना, पत्रु खाना घरमा ल्याउन वा खान निरुत्साहित गर्ने,
- परिवारको लागि आवश्यक पर्ने खाद्यान्न, फलफूल र तरकारी सकेसम्म आफ्नै श्रम र सीपमा आफ्नै उत्पादन वा करेसाबारीमा उत्पादन गरी बालबालिकामा सकारात्मक सन्देश प्रवाह गर्ने,
- परिवार तथा समुदायमा हुने पूँजाआजा, भोज भत्तेर वा पारिवारिक तथा सामुदायिक भेटघाटमा संभव भएसम्म पोषणमैत्री खाना र आनीबानीको अभ्यासको प्रवर्द्धन गर्ने गराउने,
- परिवारमा दैनिक रूपमा हरेक बार खाना चारको सचेतना अभिवृद्धि गरी सोही अनुसारको अभ्यासको प्रवर्द्धन गर्ने,
- विद्यालयका शिक्षक तथा शिक्षिकाहरूलाई पोषणको महत्त्वको बारेमा अभिमुखीकरण गर्ने र उनीहरू मार्फत विद्यार्थीहरूमा यस सम्बन्धी सकारात्मक सन्देश संचार गर्ने,

- विद्यालयको पाठ्यक्रममा पोषण विषयलाई पनि समावेश गर्ने । विद्यार्थीहरूलाई कुपोषणका विषयमा जानकारी प्रदान गर्न बहुक्षेत्रीय अवधारणाको महत्त्वको बारेमा जानकारी गराउने,
- विद्यार्थीहरूलाई कृषि कार्यमा संलग्न गराई कृषिको महत्त्व बोध गराउने । विद्यालयमा प्रदान गरिँदै आएको दिवा खाजाको लागि समुदायमा उत्पादित खाद्यान्न र तरकारीको उपयोग गर्ने ।

८. नागरिक संघ सङ्गठनहरूको अनुरोध

- कुपोषणको समस्यालाई सम्बोधन गर्न बहुक्षेत्रीय अवधारणालाई आत्मसात् गर्दै बहुक्षेत्रीय पोषण योजनालाई मार्गदर्शक नीति तथा कार्यक्रम, योजनाको कार्यान्वयनमा तिनै तहका सरकारसँग आवश्यक समन्वय र सहकार्य गर्ने,
- कुपोषण विरुद्धका कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन गर्दा स्थानीय तहलाई क्षमतावान बनाई सोही तहलाई मुख्य निकायको रूपमा विकास गरी एकद्वार प्रणालीलाई अवलम्बन गर्ने,
- बालमैत्री स्थानीय शासन निर्देशिका र पोषण मैत्री स्थानीय शासन निर्देशिका बीच तादात्म्यता कायम गर्दै तिनको कार्यान्वयनमा समन्वय र सहकार्य गर्ने,
- बालपोषणलाई सुनिश्चित गर्दै सबै स्थानीय तहलाई पोषणमैत्री स्थानीय तहको रूपमा घोषणा गर्न आवश्यक समन्वय, स्रोतमा सहकार्य र उत्प्रेरित गर्ने,
- आवश्यकता अनुसार मानव सूचकाङ्कको आधारमा कुपोषणको स्थिति उच्च रहेको दलित, जनजातिहरू र आर्थिक तथा सामाजिक रूपले पछाडि परेका वर्ग र समुदायलाई लक्षित गरी कुपोषण निवारण सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने । यसको लागि स्थानीय तहलाई आर्थिक तथा मानवस्रोतको दृष्टिकोणबाट सुदृढ बनाउन आवश्यक सहकार्य गर्ने,
- कुपोषण न्यूनीकरणमा लैङ्गिक समानता र महिला तथा बालिका सशक्तिकरणको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने परिप्रेक्ष्यमा महिला तथा बालबालिका उपर पुस्तौपुस्ता अभ्यासमा रहेको परम्परागत हानिकारक अभ्यास विशेषतः लैङ्गिक हिंसा, बालबालिका उपर हुने हिंसा, बालविवाह, मानव बेचबिखन, बालबालिका तथा महिला उपर हुने यौन हिंसालाई सम्बोधन गर्ने खालका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने,
- सरकारको एकलो प्रयासले मात्र कुपोषण न्यूनीकरण गर्न सम्भव नहुने भएकाले निजी क्षेत्र तथा विकासका साभेदार विशेषतः गैरसरकारी क्षेत्र र नागरिक समाजको तर्फबाट सहकार्यको प्रतिबद्धता सुनिश्चित गर्ने । निजी क्षेत्रलाई व्यवसाय र मानव अधिकार अवधारणाका आधारमा नागरिकको आधारभूत अधिकार सुनिश्चित हुनेगरी आफ्ना व्यवसाय गर्न गराउन सचेतना तथा नागरिक अनुगमन प्रणालीको विकास गर्ने,
- बहुक्षेत्रीय पोषण योजनाको कार्यान्वयनमा अन्तर्राष्ट्रिय विकासका साभेदारहरू समेतको सहकार्य र साभेदारी सुनिश्चित गर्दै स्रोतसाधन र कार्यक्रमहरूलाई समुदाय तहसम्म पुऱ्याउन क्रियाशील रहने,
- बाल संरक्षण अनुदानलाई क्रमशः देशव्यापी बनाउने र भत्ता बापत प्रदान हुँदै आएको रकम क्रमशः बढाउन पैरवी गर्ने ।
- “बालबालिका राष्ट्रिय गौरव हुन्” र उनीहरूमाथिको लगानीले मात्र देशको विकास सम्भव हुन्छ भन्ने अवधारणालाई सशक्त रूपमा प्रवाहित गर्न सचेतना, संवाद र पैरवी गर्ने ।

१०. अन्त्यमा

“पोषण” मानव जीवनको आधारभूत आवश्यकता हो । गर्भावस्थामा भ्रूणको विकासदेखि जीवनका विभिन्न चरणहरूमा उचित पोषणको आवश्यकता पर्दछ । पोषणको अवस्था अन्तरपुस्ता चक्रमा आधारित रहन्छ भने विशेष गरी गर्भवती महिला, स्तनपान गराईरहेकी आमा, शिशु, बालबालिका तथा किशोरकिशोरी तथा जेष्ठ नागरिकका लागि पोषण र हेरचाहको विशेष आवश्यकता पर्दछ । मानव पुँजीको विकास गरी नेपालको १५ औं योजनाको दीर्घकालीन सोच “समृद्ध नेपाल-सुखी नेपाली” तथा पोषण सम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता पुरा गर्न पोषणको विशेष महत्त्व रहन्छ ।

नेपालमा पोषण सम्बन्धी विभिन्न कार्यक्रम मार्फत विविध सेवाहरू विगत लामो समयदेखि प्रदान हुँदै आएको छ । विगत ३ दशकको अवधिमा पोषणका सूचकहरूमा क्रमिक सुधार भईरहेका छन् । यद्यपि अभैपनि महिला, बालबालिका तथा किशोरकिशोरीको न्यून पोषण र अधिक पोषणको अवस्थामा सुधार गर्न आवश्यक छ । पोषण- बहुआयामिक विषय हो । कुपोषणको समस्यालाई सम्बोधन गर्न बहुक्षेत्रीय अवधारणा अपरिहार्य छ । आम नागरिकको पोषण सेवामा सर्वव्यापी पहुँच कायम गरी सबै प्रकारका कुपोषण न्यूनीकरण गर्नको लागि नेपाल सरकार, विभिन्न तहका सरकारहरू, राजनीतिक दल, विकास साभेदार तथा सरोकारवाला निकाय, नागरिक समाज, नीजि क्षेत्र, सञ्चार माध्यम, युवा र नागरिक समेतको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । विपद्, महामारीका समयमा बालबालिकाको पोषणयुक्त खानाको व्यवस्थापनका लागि प्रभावकारी र समतामूलक पोषण सेवा प्रवाहको लागि नेपाल सरकारको नेतृत्व हुने गरी स्थानीय तहमा एकद्वार प्रणालीबाट एकीकृत पोषण कार्यक्रम कार्यान्वयनमा ल्याउनु आवश्यक छ । यसका अतिरिक्त पोषण सम्बन्धी नीति, योजना, कार्यक्रम निर्माण तथा कार्यान्वयन गर्दा संघीय व्यवस्था अनुसार तीन तहका सरकार, दातृ निकाय, विकास साभेदार तथा पोषण क्षेत्रमा सरोकारवाला निकायहरूको समन्वयात्मक सहभागिताको सुनिश्चितता तथा जवाफदेहिता र कार्यमा पारदर्शिता यकिन गर्नुका साथै राष्ट्रको सबै तहमा रहेका पोषण सम्बन्धी संरचनाहरूको सुदृढीकरण र सवलीकरणलाई प्राथमिकता दिनु पर्दछ ।

सुदृढ, सक्षम र जवाफदेही स्थानीय शासन पद्धति मार्फत बाल अधिकारको सुनिश्चितता गर्ने सोच बालमैत्री स्थानीय शासनको रहेको छ । त्यसै गरी स्वस्थ, समृद्ध, बौद्धिक र सभ्य मानव पुँजीको निर्माण गर्ने सोच पोषणमैत्री स्थानीय शासनको रहेको छ । यी दुई अवधारणाले स्थानीय तहमा सुदृढ र सवल शासकीय प्रबन्धको व्यवस्था भई बालबालिकाका साथसाथै आम नागरिकको मौलिक हकको सुनिश्चितता, मानव पुँजीको विकास गर्न तथा “समृद्ध नेपाल-सुखी नेपाली”को सोच प्राप्तमा परिपुरकको कार्य गर्ने देखिन्छ । मूलप्रवाहीकरण, संस्थागत विकास, क्षमता विकास, सूचना, शिक्षा र सञ्चार, सामाजिक परिचालन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन मार्फत बालमैत्री र पोषणमैत्री दुवै अवधारणाले परिपुरक कार्य गर्न खोजेको देखिन्छ । “बालबालिका राष्ट्रिय गौरव हुन्” भन्ने मान्यताका साथ पोषणमैत्री स्थानीय शासन कार्यान्वयन निर्देशिका र बालमैत्री स्थानीय शासन कार्यान्वयन निर्देशिका समेतको आधारमा स्थानीय तहमा पूर्ण प्रतिवद्धताका साथ समन्वय र साभेदारीमा कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ । विशेषतः स्थानीय तहका कार्यक्रमहरूलाई बालबालिकाको पोषण अधिकारको संरक्षण र प्रवर्धन गर्नेतर्फ केन्द्रित गरी लैजानु पर्ने आवश्यकता रहेको छ । “माटो र बाटो” का छलफल र योजनाको प्राथमिकताबाट विशेषतः स्थानीय तहले कुपोषण जस्ता मानवीय विकाससँग सम्बन्धित समस्यालाई सम्बोधन गर्न पर्याप्त लगानीको सुनिश्चितता गर्दै कार्यान्वयनमा प्रतिवद्धता जनाउनु आवश्यक छ ।

स्रोत सामग्री

- आपतकालीन अवस्थामा गरिने पोषण सम्बन्धी प्रतिकार्य र पुनर्लाभ कार्यक्रम, नेपाल सरकार, स्वास्थ्य मन्त्रालय, स्वास्थ्य सेवा विभाग, बाल स्वास्थ्य महाशाखा, काठमाडौं, २०७२
- कर्णाली प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७-२०८०/८१), कर्णाली प्रदेश सरकार, कर्णाली प्रदेश योजना आयोग, विरेन्द्रनगर, सुर्खेत, नेपाल
- खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी ऐन, २०७५
- गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७-२०८०/८१), प्रदेश सरकार, प्रदेश नीति तथा योजना आयोग, गण्डकी प्रदेश, पोखरा, नेपाल, २०७७
- मातृ, शिशु तथा बाल्यकालीन पोषण, नेपाल सरकार, स्वास्थ्य मन्त्रालय, स्वास्थ्य सेवा विभाग, बाल स्वास्थ्य महाशाखा, काठमाडौं, २०७३
- नेपाल जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण २०२२
- नेपालको सविधान, सविधानसभा सचिवालय, सिंहदरबार, काठमाडौं, २०७२
- पन्द्रौं योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७ - २०८०/८१), नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार, काठमाडौं, २०७६
- प्रदेश नं. १ को प्रथम आवधिक योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७-२०८०/८१), प्रदेश सरकार, प्रदेश योजना आयोग, प्रदेश नं. १, विराटनगर नेपाल
- प्रदेश नं. २ (मधेश प्रदेश) को पहिलो आवधिक योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७-२०८०/८१), प्रदेश सरकार, प्रदेश नीति तथा योजना आयोग, प्रदेश नं. २, जनकपुरधाम, २०७७
- प्रदेश नं. ५ (लुम्बिनी प्रदेश)को प्रथम आवधिक योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७-२०८०/८१), प्रदेश सरकार, प्रदेश नं. ५, प्रदेश योजना आयोग, बुटवल, नेपाल
- प्रारम्भिक बालविकास राष्ट्रिय रणनीति, २०७७-२०८८, नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग
- पोषणमैत्री स्थानीय तह कार्यान्वयन निर्देशिका, २०७८, नेपाल सरकार, संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल, २०७८
- बहुक्षेत्रीय पोषण योजना-दोस्रो (२०७५/२०७६ - २०७९/८०), नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल, २०७४
- बहुक्षेत्रीय पोषण कार्यक्रम स्रोत सामग्री, नेपाल सरकार, संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल, २०७८
- बहुक्षेत्रीय पोषण योजना: सक्षिप्त जानकारी, नेपाल सरकार, संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय
- बहुक्षेत्रीय पोषण योजना-दोस्रोको मध्यकालीन समीक्षाको प्रतिवेदन, राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७९
- बृहत पोषण विशेष कार्यक्रम सम्बन्धी स्वास्थ्य कार्यकर्ताहरूको लागि आधारभूत क्षमता अभिवृद्धि पुस्तिका, २०७६, नेपाल सरकार, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय, स्वास्थ्य सेवा विभाग, टेकु, काठमाडौं, नेपाल
- बागमती प्रदेशको प्रथम आवधिक योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७-२०८०/८१), प्रदेश सरकार, प्रदेश नीति तथा योजना आयोग, बागमती प्रदेश, हेटौंडा, नेपाल, २०७६
- बालमैत्री स्थानीय शासन कार्यान्वयन निर्देशिका, २०७८, नेपाल सरकार, संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल, २०७८

- वार्षिक स्वास्थ्य प्रतिवेदन (Annual Report) २०७७/७८, नेपाल सरकार, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, स्वास्थ्य सेवा विभाग, काठमाडौं, २०७५
- वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन (आर्थिक वर्ष: २०७८/०७९) नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं
- स्थानीय तह कार्यक्रम सञ्चालन मार्गदर्शन (सशर्त अनुदान मार्फत हस्तान्तरित कार्यक्रम) २०७५/८०, नेपाल सरकार, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, २०७५ ।
- सुदूरपश्चिम प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजना (आर्थिक वर्ष २०७८/७९-२०८२/८३), सुदूरपश्चिम प्रदेश सरकार, प्रदेश नीति तथा योजना आयोग, धनगडी, कैलाली, नेपाल
- राष्ट्रिय पोषण रणनीति, नेपाल सरकार, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, स्वास्थ्य सेवा विभाग, परिवार कल्याण महाशाखा, काठमाडौं, २०७७
- शीघ्र कुपोषणको एकीकृत व्यवस्थापन कार्यक्रम, नेपाल सरकार, स्वास्थ्य मन्त्रालय, स्वास्थ्य सेवा विभाग, बाल स्वास्थ्य महाशाखा, काठमाडौं, २०७३
- बालमैत्री स्थानीय शासन राष्ट्रिय मञ्च र जागृति बाल तथा युवा सरोकार नेपालका प्रकाशनहरू
- सामाजिक सुरक्षा नागरिक समाज सञ्जालको हाते पुस्तिका २०७८
- Convention on the Rights of the Child, 1989
- Nepalis Commitment for Nutrition for Growth N4G Summit 2021
- Nepal Nutrition Assessment and Gap Analysis, 2009/10
- Nepalis Multidimensional Poverty Index 2021, National Planning Commission
- Nutrition Landscape Information System (NLIS) country profile indicatorsM interpretation guide, second edition, 2019, WHO

सहयोग

थप जानकारीका लागि

Jagriti Child and Youth Concern Nepal (JCYCN)

Central Contact Office:

Lalitpur Metropolitan City-03, Nayabato,
Sanepa, Nepal
Phone: +977-01-5454717

Corporate Office:

Devchuli Municipality-10,
Nawalparasi (Bardaghat Susta West)
Nepal

Email: jcycn2001@gmail.com, info@jagritinepal.org | **Website:** <http://www.jagritinepal.org>

Facebook: <https://www.facebook.com/JCYCNepal>